

**GESTALT-GROEPTERAPIE MET VROËE ADOLESCENTE NA DIE DOOD
VAN 'N OUER EN DIE BENUTTINGSWAARDE VAN 'SCRAPBOOKING'
AS HULPMIDDEL**

deur

TARIEN HAMMAN

Voorgelê ter gedeeltelike vervulling van die vereistes vir die graad

**MAGISTER DIACONIOLOGIAE
(RIGTING SPELTERAPIE)**

aan die

UNIVERSITEIT VAN SUID-AFRIKA

STUDIELEIER: DR. M. DUNN

NOVEMBER 2007

BEDANKINGS

Graag wil ek die volgende persone bedank en my waardering uitspreek teenoor elkeen wat my ondersteun het en bygedra het om hierdie studie moontlik te maak:

- ❖ My Vader, vir die geleenthede wat my gegun is om hierdie droom ‘n werklikheid te maak.
- ❖ Dr. Munita Dunn, my studieleier, vir haar onophoudelike ondersteuning en geduld. Sonder jou bystand sou ek my studies nie so spoedig kon afhandel nie.
- ❖ Die drie kinders wat aan die studie deelgeneem het. Dankie dat jul bereid was om jul hartseer en blydskap met my te deel.
- ❖ My innige dank aan al die kundiges wat belang gestel het in die studie en altyd gereed was om raad te gee.
- ❖ My ma, Ina Hamman, vir haar liefde en ondersteuning. Jy het my geleer dat, ten spyte van swaar tye in die lewe, mens altyd kan opstaan met die Here as jou steunpilaar.
- ❖ John-Phillip Morton, wat altyd naby is as ek ‘n oor nodig het. Jou liefde en begrip het my deur ‘n moeilike jaar gedra. Dankie dat jy altyd daar is vir my.

OPSOMMING

Die dood van ‘n ouer blyk een van die mees betekenisvolle gebeure in die mens se lewe te wees. Wanneer die kind in rou nie die geleentheid gegun word om op haar eie tyd en manier te rou nie, kan latere komplikasies na vore tree. In hierdie studie is scrapbooking as hulpmiddel in Gestalt-groepwerk met drie vroeë adolessente benut om van hulp te wees na die afsterwe van ‘n ouer. Die doel van die navorsing was om te bepaal of scrapbooking wel suksesvol op die wyse in die rou-proses gebruik kan word.

Die sosiale komponent van scrapbooking behels die saamwees en saamwerk aan ‘n scrapboek met ‘n gemeenskaplike tema. Aangesien vroeë adolessensie ‘n ontwikkelingstadium is waar die sosiale komponent belangrik is, is die navorsing van mening dat scrapbooking juis om die rede sal kan werk om verligting te bied na die afsterwe van ‘n ouer. Scrapbooking word aanbeveel om tot hulp te wees om die rouproses te vergemaklik.

SUMMARY

The death of a parent is one of the most meaningful experiences in life. When the child in mourning is not given a proper chance to grieve, there could be complications later in life. In this study scrapbooking, as a tool in Gestalt group work, was utilised to assist three pre-adolescents after the death of a parent. The goal of this research was to determine whether scrapbooking could be successfully used with in the grieving stages after the death of a parent.

The social character of scrapbooking makes this relevant to the pre-adolescent stage as the need to socialize is of great importance. From the results of this study, scrapbooking can be recommended to therapists to be used as a tool in assisting children during the grieving process.

SLEUTELTERME
GESTALT-GROEPTERAPIE
SCRAPBOOKING
VROEË ADOLESCENSIE

VERKLARING

Ek verklaar hiermee dat GESTALT-GROEPTERAPIE MET VROEË ADOLESENTE NA DIE DOOD VAN ‘N OUER EN DIE BENUTTINGSWAARDE VAN ‘SCRAPBOOKING’ AS HULPMIDDEL my eie werk is en dat ek alle bronne wat ek gebruik of aangehaal het deur middel van volledige verwysings aangedui en erken het.

.....

Mej. T. Hamman ..... **Datum**

INHOUDSOPGawe

HOOFSTUK 1 ALGEMENE INLEIDING EN UITEENSETTING VAN DIE STUDIE

1.1	INLEIDING	1
1.2	PROBLEEMSTELLING EN RASIONAAL VIR DIE STUDIE	4
1.2.1	Doel van die studie	8
1.2.1.1	Doelwitte	8
1.2.2	Navorsingstelling	9
1.3	NAVORSING	10
1.3.1	Navorsingsbenadering	10
1.3.2	Soort navorsing	12
1.4	NAVORSINGSMETODOLOGIE	13
1.4.1	Navorsingstrategie	13
1.4.2	Data-insameling	14
1.4.2.1	Navorsingsprosedure en werkswyse	15
1.4.3	Stekproef	16
1.4.3.1	Omskrywing van universum	16
1.4.3.2	Afbakening van stekproef	16
1.4.3.3	Wyse van stekproefneming	17
1.4.4	Data-ontleding	17
1.5	UITVOERBAARHEID VAN STUDIE	17
1.5.1	Literatuurstudie	17
1.5.2	Konsultasie met kundiges	18
1.6	ETIESE ASPEKTE	19
1.7	DEFINISIE VAN HOOFKONSEPTE	21
1.7.1	Gestalt-groepterapie	21
1.7.2	Scrapbooking	22
1.7.3	Vroeë adolessensie	23
1.8	HOOFSTUKINDELING	23
1.9	SAMEVATTING	24

HOOFTUK 2

LITERATUURSTUDIE

2.1	INLEIDING	25
2.2	DIE VROEË ADOLESSENT	25
2.2.1	Ontwikkeling van die vroeë adolessent en die hantering van verlies ...	25
2.2.1.1	Emosionele ontwikkeling	27
2.2.1.2	Sosiale ontwikkeling	29
2.2.1.3	Morele ontwikkeling	30
2.2.1.4	Fisiologiese ontwikkeling	32
2.2.1.5	Kognitiewe ontwikkeling	33
2.3	DOOD VAN 'N OUER	34
2.3.1	Die verlies aan 'n ouer	34
2.3.2	Vroeë adolessent se reaksies op die dood van 'n ouer	35
2.3.2.1	Emosionele reaksie	35
2.3.2.2	Kognitiewe reaksie	38
2.3.2.3	Sosiale reaksie	38
2.3.2.4	Fisiese reaksie	39
	2.3.3 Die rouproses van vroeë adolessente	39
2.4	GESTALT-GROEPTERAPIE	41
2.4.1	Gestaltbeginsels wat op die studie betrekking het	43
2.5	SCRAPBOOKING	47
2.5.1	Die ontstaan van scrapbooking	47
2.5.2	Die rede vir scrapbooking	48
2.6	SLOT	49

HOOFTUK 3

EMPIRIESE GEGEWENS

3.1	INLEIDING	50
3.2	DOEL VAN DIE STUDIE	50
3.2.1	Doelwitte	50
3.3	NAVORSINGSBENADERING	52
3.3.1	Soort navorsing	53

3.4	NAVORSINGSTRATEGIE	54
3.4.1	Steekproef	55
3.4.2	Data-insameling	56
3.4.3	Prosedure en werkswyse	56
3.5	DIE BESPREKING VAN GEVALLESTUDIES	58
3.5.1	Inleiding	58
3.5.2	Gevallestudie 1: B	58
3.5.2.1	Biografiese geskiedenis	58
3.5.2.2	Agtergrondinligting	58
3.5.3	Gevallestudie 2: H	59
3.5.3.1	Biografiese geskiedenis	59
3.5.3.2	Agtergrondinligting	59
3.5.4	Gevallestudie 3: M	60
3.5.4.1	Biografiese geskiedenis	60
3.5.4.2	Agtergrondinligting	60
3.6	BESKRYWING VAN TERAPEUTIESE SESSIES	60
3.6.1	SESSIE 1: Ontmoeting, verduideliking en reëls	60
3.6.2	SESSIE 2: Ek onthou: Voorblad, Hy was belangrik vir my ..., My gunsteling herinnering van hom	62
3.6.3	SESSIE 3: Ek onthou: Hy het vreeslik gehou van ..., Hy het geruik soos	63
3.6.4	SESSIE 4: Ek onthou: Ek onthou hoe sy klere gelyk het, Hy het gevoel soos	65
3.6.5	SESSIE 5: Gebeure rondom die dood: Ek onthou die dag toe hy dood is, Hy is dood, omdat	66
3.6.6	SESSIE 6: Emosies rondom sy dood: Die begrafnis, Dinge wat verander het vandat hy dood is	66
3.6.7	SESSIE 7: Ek ervaar verskillende emosies (color my life), Jou emosies is spesiaal vir jou	67
3.6.8	SESSIE 8: Hoop vir die toekoms: Al die mense wat vir my omgee (jou wêreld); ek kan ook vir ander mense omgee	68
3.6.9	SESSIE 9: Hoop vir die toekoms: As ek hom mis, kan ek ... om nader aan hom te voel; ek kan steeds gelukkig wees en pret hê	69
3.6.10	SESSIE 10: Hoop vir die toekoms: Hoe aanvaar ek sy dood (B ingesit); Die pad vorentoe	69
3.6.11	SESSIE 11: Afsluitingsessie: Deel ervaringe en boeke met mekaar en bied verdere hulp aan	70

3.7	EVALUERING VAN DIE SESSIES	71
3.7.1	Voor- en nadele van sessies	71
3.8	GEVOLGTREKKING	75

HOOFSTUK 4

SAMEVATTING, GEVOLGTREKKINGS EN AANBEVELINGS

4.1	INLEIDING	76
4.2	GEVOLGTREKKINGS UIT LITERATUURSTUDIE	77
4.2.1	Gevolgtrekkings uit die literatuurstudie	77
4.2.2	Gevolgtrekkings uit die empiriese ondersoek	79
4.3	AANBEVELINGS	82
4.3.1	Algemene aanbevelings	82
4.3.2	Aanbevelings oor die benutting van die temas	83
4.3.3	Aanbevelings vir verdere navorsing	84
4.4	SAMEVATTING	84
	BRONNELYS	85
	ADDENDUM A: TOESTEMMINGSBRIEF	93
	ADDENDUM B: TEMAS	94
	ADDENDUM C: MY ONDERSTEUNENDE VERHOUDINGS	95
	ADDENDUM D: COLOR YOUR LIFE	97

LYS VAN TABELLE

TABEL 1:	Vroeë adolessent se reaksies op rou	3
-----------------	---	---

HOOFSTUK 1

ALGEMENE INLEIDING EN UITEENSETTING VAN DIE STUDIE

1.1 INLEIDING

Volgens Monasch, Roeland, Boerma en Ties (2003:1) het 9% van alle kinders in Afrika onder die ouderdom van 15 jaar, teen die jaar 2000 alreeds een ouer aan die dood afgestaan. ‘n Verdere 1% het beide hul ouers verloor. Hierdie statistiek is oorweldigend en met die Verworwe Immuniteit Gebreksindroom (VIGS)-krisis wat daaglikse kinders wees laat, styg die syfer teen ‘n vinnige tempo. Volgens Hattingh (2007), ‘n kundige op die gebied van roubegeleiding en sterftes in Suid-Afrika, is vier uit elke twintig gevalle waarmee sy werk, dié van kinders in rou na die afsterwe van ‘n ouer. Hattingh is verder van mening dat die getalle daaglikse eskaleer as gevolg van die VIGS-krisis in Suid-Afrika.

Dié navorsing handel oor die benutting van scrapbooking as ‘n hulpmiddel in Gestalt-groepterapie na die dood van ‘n ouer. In die studie sal die navorsing die term scrapbooking gebruik, aangesien ‘n voldoende Afrikaanse vertaling van scrapbooking ontbreek. Die korrekte Afrikaanse term in die geval, sou snipperboek of plakboek kon wees, maar aangesien die tegniek en meeste van die literatuur egter hoofsaaklik van Amerikaanse oorsprong is en aangesien die gebruik van die term in die volksmond algemeen as scrapbooking bekend staan, sal die term vervolgens so in die navorsing gebruik word. Volgens Murphy (2003:2) is scrapbooking ‘n manier wat gebruik word om ‘n historiese nalatenskap te bewaar. Dit word gedoen in die vorm van foto’s, gedrukte media en aandenkings, wat in versierde albums bewaar word. Histories is scrapbooking dieselfde as ‘n storievertelling, maar hiertydens word meer gefokus op die visuele en tassintuie as op die ander sintuie. Scrapbooking stem baie ooreen met die herinnering-boks wat ook geskep word deur ‘n familie of individu om brieve, foto’s of enige ander objek wat hul aan die afgestorwene herinner, te stoor. Die tegniek word ook aangewend om families deur rou te dra, asook om ‘n nalatenskap te bewaar vir diegene wat agterbly (Swanepoel 2006:22).

Scrapbooking kan dus moontlik as ‘n hulpmiddel aangewend word om terapeuties met ‘n groep te werk wat hul ouer(s) aan die dood afgestaan het. Vir die doeleindes

van die studie gaan daar gefokus word op die vroeë adolescent en die gebruik van scrapbooking as ‘n hulpmiddel in Gestalt-groepterapie. Vroeë adolesensie strek ongeveer van 11 tot 14 jaar (Thom, Louw, Van Ede & Ferns 2002:388). Daar sal deurlopend in die studie na die kind en terapeut as “haar” verwys word ten einde ‘n lomp skryfwyse te vermy. Die vroulike vorm sal ook gebruik word wanneer daar verwys word na die dood van ‘n ouer.

In die studie sal daar ook van Gestalt-groepterapie gebruik gemaak word om die gebruik van die scrapbook terapeuties te rig. In Gestaltterapie poog die terapeut om haar kliënt te lei van omgewingsondersteuning, waar sy sterk leun op die ondersteuning van haar sosiale netwerk, na selfondersteuning waar sy selfregulerend is en groei spontaan plaasvind (Von Wielligh 2006:80).

Kreatiewe aanpassing is die proses waarbinne die kliënt wat rou nuwe aanpassings vind in al die vlakke van haar funksionering om sodoende die wanbalans wat geskep is weens die verlies te herstel. Een van die belangrikste take van die Gestaltterapeut in die studie, is om die vroeë adolescent bewus te maak van haar emosies, gedagtes, gestaltes en herinneringe na die verlies. Dit sal gedoen word deur die gekose temas, onder andere emosies, herinneringe en hoop vir die toekoms. Assimilasies en latere aanvaarding kan nie plaasvind as bewuswording nie plaasgevind het nie (Von Wielligh 2006:80).

Oaklander (1988:285) is van mening dat terapeutiese groepe die voordeel het dat dit ‘n soort veilige wêreld vorm waarbinne die vroeë adolescent huidige emosies kan ervaar en met nuwe gedrag kan eksperimenteer. Dit sal dus vir die kind wat besig is om ‘n scrapbook te maak ‘n veilige hawe wees waar verskeie emosies vrylik ervaar kan word. Wanneer die terapeut met een kind in die groep besig is, kan die ander kinders in die groep daarby baat vind, aangesien hulle ook deur die verlies van ‘n ouer werk. Die vroeë adolescent wat verlies ervaar het die volgende moontlike reaksies (Brown in Engelbrecht 2002:37):

Tabel 1: Vroeë adolessent se reaksies op rou

EMOSIONEEL	FISIES	KOGNITIEF	SOSIAAL
Skeidingsangs – die term wat verwys na vrees en gepaardgaande gedrag wat getoon word wanneer die oorblywende ouer die kind vir kort tye verlaat (Louw, Louw en Van Ede 2002:228).	Kinders kon dalk nog nie die vermoë ontwikkel het om deur middel van taal uitdrukking aan emosies te gee nie.	Die permanensie van die dood word verstaan.	Die kind onttrek van ander mense.
Hunkering en soeke na die ouer wat nie meer daar is nie.	Kinders kan fisies op die dood van die ouer reageer deur hoofpyn, maagpyn en ander simptome te toon.	Weet dat dood met skeiding gepaard gaan.	Openbaar aggressiewe gedrag.
Uitdrukking van hartseer.	Slaapversteurings. Rusteloosheid. Aggressie. Skuldgevoelens.	Dink soms dat sy vir die dood verantwoordelik is.	Bang om van oorblywende ouer geskei te word.
Blameer ander mense vir die verlies.			Portuurgroepverhoudings word aangetas wanneer die kind voel hulle is nie meer dieselfde as almal nie en dat hul nie oor hul vrese met hul vriende kan praat nie.
Verwerping van nuwe versorger.			
Huil aanhoudend.			
Onvermoë om emosie te beheer.			

Vervolgens sal die probleemstelling en motivering van die studie bespreek word, waarna die doel en doelwitte asook die navorsingstelling en navorsingsbenadering aandag sal geniet.

1.2 PROBLEEMSTELLING EN RASIONAAL VIR DIE STUDIE

“The death of a parent is a shattering experience, wounding us and flooding us with powerful forces. The boundaries of our world are torn away, and suddenly life seems bigger than we might ever have imagined, terrifyingly bigger. A parent’s death can shatter us, leaving scars, or it can shatter our limited sense of ourselves, opening up our world into new dimensions. For the latter to happen we must be willing to take a journey through our grief, following what may often seem like a long, dark passage that will, in its own time, open out into vast new worlds (Kennedy 1991:2).”

Die bostaande is ‘n gedeelte uit ‘n boek waar die outeur self deur die krisis van die dood van ‘n ouer moes werk. Dit dui daarop dat die reis na genesing ‘n moeilike, dog verdiepende ervaring kan wees. Volgens Hughes (1995:144) verstaan kinders na die ouderdom van nege jaar die begrip van “dood” beter as jonger kinders, maar steeds is daar skuldgevoelens wat teenwoordig is. Kinders is bekommert oor of hulle in ‘n mate ‘n aandeel gehad het aan die persoon se dood. Kinders voel ook ongemaklik wanneer hul omstandighede drasties verskil van die van hul vriende en mag dus jok oor die afsterwe wat plaasgevind het of dit selfs heeltemal ontken. Dit is om hierdie en ander redes dat kinders hulp nodig het om die dood van ‘n ouer te aanvaar.

Die dood van ‘n ouer blyk een van die mees betekenisvolle gebeure in die mens se lewe te wees. Volgens Kübler-Ross (1975:117) kan die ervaring van die dood ‘n verrykende ervaring wees, aangesien die persoon wat agterbly diep persoonlike groei kan ervaar. Die teenoorgestelde kan gebeur met die kind in rou, aangesien McIlwraith (2001:30) beweer dat die kind meermale uit die rouproses gesluit word omdat die oorblywende ouer die kind van hartseer wil beskerm. So rou die kind nie na wense nie en kan groei nie plaasvind nie. Die outeur is ook van mening dat die oorlewende ouer die kind moet verseker dat rou toepaslik en aanvaarbaar is.

Vir die kind in vroeë adolessensie kan die dood van ‘n ouer moontlik nog meer ingrypend wees. Die rede hiervoor is dat daar in hierdie lewenstydperk soveel konflik in die ouer-adolescent verhouding kan bestaan dat die dood van ‘n ouer met ondraaglike skuldgevoelens gepaard kan gaan. Volgens Louw, *et al.* (2002:449) is dit ‘n tydperk wat gekenmerk word deur konflikbelaайдe interaksie tussen die ouers en die adolescent. Betekenisvolle verandering en herorganisasie vind in hierdie stadium in die ouer-adolescentverhouding plaas. Aangesien ouer-adolescent konflik egter in hierdie belangrike ontwikkelingstadium hoogty vier, kan die vroeë adolescent skuldgevoelens ervaar. Die rede wat hiervoor aangevoer word, is dat die verhouding tussen die ouer en die adolescent voor die dood nie na wense was nie; daar kon selfs spanning in die verhouding bestaan het. Die adolescent het dus skuld waarmee sy na die afsterwe van die ouer moet saamleef.

Volgens verskeie bronne bestaan scrapbooking amptelik al vir meer as 31 jaar regoor die wêreld. Sommige bronne beweer dat dit alreeds vanaf die 1800's in die V.S.A. voorgekom het (History of Scrapbooking 2005). Redes wat aangevoer word vir die gewildheid van scrapbooking, is die sterk sosiale komponent van scrapbooking (Taylor 2006). “Today's scrapbookers strive to create albums that capture a special memory of a person, place or event” (History of Scrapbooking 2005).

Die sosiale komponent behels die saamwees en saamwerk aan ‘n scrapbook, aangesien groepe mense gewoonlik op ‘n gereelde basis bymekaar kom om elk aan hul eie boek te werk (Taylor 2006). Aangesien vroeë adolessensie ‘n ontwikkelingstadium is waar die sosiale komponent belangrik is, is die navorsing van mening dat scrapbooking juis om hierdie rede sal kan werk om verligting te bied na die afsterwe van ‘n ouer (Thom, Louw, Van Ede & Ferns 2002:389). Saam met scrapbooking sal daar van Gestaltkonsepte gebruik gemaak word om die studie saam met die voorgestelde temas te rig, en sal dit gefokus wees op die heling van die kind in rou na die dood van ‘n ouer. Die vrae: “Waar kom ek vandaan?” en “Waar pas ek in?” kan deur die maak van ‘n scrapbook beantwoord word en dit kan bewaar word vir later in die lewe wanneer hierdie vrae weer met elke nuwe lewensfase vorendag kom. Die aanname dat die kind bang is om dinge van die ouer te vergeet met die verloop van tyd, kan ook aangespreek word deur herinneringe in die boek te verewig.

Die navorser, in ooreenstemming met Hughes (1995:16), is verder van mening dat genesing wat in groepverband plaasvind kan bydra tot dieper aanvaarding aangesien die emosies gedeel word met mense wat in ‘n soortgelyke situasie is. ‘n Groep mense word deur Charema (2004:44) gedefinieer as ‘n hoeveelheid individue wat saamgebind word deur ‘n gemeenskaplike belang, doel of passie. Volgens genoemde outeur is dit amper onmoontlik om alleen te funksioneer in vandag se groepgeoriënteerde en groepgedomineerde wêreld.

In die Gestaltteorie staan die ‘self’ altyd in verhouding tot ander entiteite. Dit beteken dat die mens nie in afsondering kan selfaktualiseer nie, maar dat die mens altyd in verhouding tot die omgewing staan. Die doel in die Gestalt-groepterapie is dat die individuele groeplede meer bewus sal raak van hoe hulle voel, dink en optree in verhouding tot die groep-omgewing. Gestalt-groepterapie beklemtoon die aanvaarding van elke individu se emosies. In hierdie terapie is dit die norm om te skree, te huil, te speel en te kritiseer (Harris 2005:2).

Volgens Harris (2005:4) werk Gestalt-groepterapie op twee maniere: eerstens verskaf dit ‘n soort omgewing waar die hoofdoel bewuswording is. Daar is ook hoë vlakke van aanvaarding en ondersteuning. Die groep-omgewing dien as ‘n agtergrond waarteen groeplede meer bewus kan word van hoe hul aktualiseer, beide in die groep en in die wyer wêreld. Tweedens bemagtig dit groeplede deur hul aan te moedig om verantwoordelikheid te neem vir die groep-omgewing en die rol wat hul elkeen speel. Elke groeplid is dan verantwoordelik om dit vir hulself te vorm, sodat daar groei kan plaasvind, beide in die groep en in die wyer samelewing.

Gestalt-groepterapie blyk effektief te wees, aangesien interpersoonlike leer wat in ‘n groep plaasvind verandering in ‘n persoon kan versnel (Thomson & Rudolph 2000:416). Alle mense is sosiale wesens en alle groepe rondom die mens beïnvloed sy ontwikkeling (Thomson & Rudolph 2000:416). Volgens Louw, *et al.* (2002:454) het adolesente ‘n dringende behoefte om aan ‘n portuurgroep te behoort. Die toenemende betrokkenheid by die portuurgroep bied belangrike interpersoonlike kontak buite die gesinsverband. Dit is om hierdie rede dat die navorser van mening is

dat terapie in die groepkonteks meervoudige voordele kan inhou vir die adolescent in rou.

Baulkwill en Wood (in Pennells & Smith 1995:160) doen groepterapie om die volgende rede: Uit hul praktiese ervaring het hul bewus geword van die afsondering wat algemeen onder kinders in rou voorgekom het. Die oorweldigende impak van rou kan soms vir die oorblywende ouer so groot wees dat daar min of selfs geen geleenthede gebied word waar rou oor die gestorwene saam met die res van die gesin kan plaasvind nie. Kinders in rou het ook selde kontak met kinders wat in dieselfde situasie is. Dit kan bydra tot gevoelens van kwesbaarheid en uitsluiting van die groter portuurgroep, juis op die kritieke tyd waar portuurgroepidentifikasie na vore tree.

Bogenoemde kennis het die uteurs geïnspireer om die potensiële voordele wat aan groepwerk verbonde sou wees, verder te bestudeer. Die groepe sou die kinders tussen die ouderdomme van agt en dertien help om moeilike emosies te bespreek. Die uteurs was van mening dat die groep ‘n veilige omgewing kon skep waar die kinders hul rou kon bespreek. Die ouerdomsgroep van tussen agt en dertien jaar, op wie die voorafgaande navorsing gedoen is, sluit goed aan by die ouerdomsgroep wat vir die navorsing gekies is.

Met hierdie studie beoog die navorser om scrapbooking as ‘n hulpmiddel vir die rouproses te bestudeer. Die navorser is van mening dat hierdie navorsing ‘n bydrae kan lewer, aangesien scrapbooking as ‘n hulpmiddel in Gestalt-groepterapie nog nie voorheen in Suid-Afrika ondersoek is nie.

Die kundiges wat geraadpleeg is, ondersteun die daarstelling van nuwe hulpmiddels wat professionele persone kan bemagtig met betrekking tot die hantering van die rouproses. Volgens Hattingh, 2 Januarie 2007, ‘n kundige op die gebied van roubegeleiding, kan scrapbooking ‘n groot leemte in die terapeutiese hantering van rou vul. Aangesien elke kind se rouproses verskil, sal ‘n wyer keuse van hulpmiddels ‘n bydrae tot die veld lewer.

Uit die navorser se eie ervaring en na aanleiding van ‘n onderhoud met me. A. Smith, 15 Desember 2006, kundige op gebied van scrapbooking en dr. S.J. Dreyer, 15

Januarie 2007, stigter van Scrap-Thera-P in Suid-Afrika, is dit duidelik dat scrapbooking met sukses gebruik kan word om mense van alle ouderdomme deur die reis van genesing te begelei. Dit vang herinneringe vas, wat die adolescent tot selfinsig in die rouproses kan lei. Aangesien daar nog nie navorsing oor scrapbooking en Gestalt-groepterapie gedoen is nie, kan addisionele navorsing rakende scrapbooking as hulpmiddel en Gestalt-groepterapie as basis 'n bate wees. Die moontlikhede van scrapbooking as hulpmiddel in Gestalt-groepterapie word dus huis om hierdie rede nagevors.

Om die scrapbooking terapeuties van aard te maak, sal die navorser fokus op Gestalt-groeptwerk en die beginsels van Gestalt-groepterapie. Daar sal spesifiek ook gefokus word op geïdentifiseerde temas. Daar sal ondersoek word of die temas die helingsproses sal rig tot 'n uiteinde waar daar in 'n mindere of meerdere mate verligting kan plaasvind.

Vervolgens sal die doel en doelwitte van die studie bespreek word.

1.2.1 DOEL VAN DIE STUDIE

Fouché (2002a:107) omskryf die doel van 'n studie as die einddoel waartoe 'n poging of ambisie gerig is. Volgens Odendal en Gouws (2005:171) is 'n doel iets wat 'n individu poog om te bereik; iets waarna die individu strewe; 'n oogmerk.

Die doel van die studie was om die benuttingswaarde van scrapbooking as Gestalt-hulpmiddel binne die rouproses van groepe te ondersoek.

1.2.1.1 DOELWITTE

Fouché (2002a:107) omskryf die doelwitte van 'n studie as volg: "Doelwitte bestaan uit die meer konkrete, meetbare en vinniger verkrybare idees. Doelwitte is die stappe wat die navorser een vir een sal moet neem, om binne 'n realistiese tydsraamwerk die droom te bewaarheid." Odendal en Gouws (2005:172) noem dat "die doelstelling van 'n studie dit is waartoe die navorser mik. Dit is die einddoel wat die navorser met sekere voorafbepaalde stappe wil bereik".

Om die bogenoemde doel te bereik, is die volgende doelwitte geïdentifiseer:

- om ‘n literatuurstudie te onderneem en sodoende teoretiese aspekte, soos scrapbooking en Gestalt-groepterapie rondom die navorsing te bespreek;
- om deur die voorlopige literatuurstudie duidelike konseptuele raamwerke te ontwikkel wat as temas kan dien gedurende scrapbooking in die terapeutiese situasie.
- om scrapbooking in die Gestalt-groepkonteks met vroeë adolessente toe te pas; waarna ‘n beskrywing van die proses verskaf sal word;
- om ‘n deeglike literatuurkontrole uit te voer na die afhandeling van terapie, waartydens die uitkomste van die navorsing met bestaande literatuur geïntegreer sal word; en
- om bevindinge en gevolgtrekkings vanuit die studie weer te gee, waarna aanbevelings vir ander terapeute geformuleer sal word ten einde dienslewering te bevorder.

1.2.2 NAVORSINGSTELLING

Die navorser maak in hierdie studie gebruik van die kwalitatiewe benadering. Fouché (2002c:119) sê: “... ‘n kwalitatiewe voorlegging bevat ‘n meer spesifieke stawing oor die probleem wat ondersoek word. Vrae oor die areas wat ondersoek word en begeleidende beginsels kan ook hier ingesluit word.” Verder voeg hulle by dat “bestaande beginsels slegs as riglyne dien en dat dit uitgegooi kan word sodra daar op ander, meer opwindende beginsels afgekom word.”

Volgens Whitley (2002:93) toon ‘n goeie navorsingstelling die potensiaal om individue se kennis te verbreed. Die outeur beweer verder dat ‘n goeie navorsingstelling drie belangrike eienskappe besit, naamlik:

1. Die stelling moet gegrond wees op bestaande teorie en kennis.
2. Die stelling moet navorsbaar wees.

3. Die belangrikheid van die navorsingstelling moet van so ‘n aard wees dat dit kennis sal uitbrei.

Na aanleiding van die bostaande inligting kan die navorser dus die volgende navorsingstelling vir die studie maak:

“Wat sou die mees toepaslike wyse wees om scrapbooking as hulpmiddel in Gestalt-groepterapie met vroeë adolessente te ontwikkel?”

1.3 NAVORSING

1.3.1 NAVORSINGSBENADERING

In hierdie studie is die kwalitatiewe benadering gebruik. Volgens Maykut en Morehouse (2001:43) het ‘n kwalitatiewe studie ‘n fokuspunt, maar die fokus is breed en onbegrens sodat belangrike inligting ontdek kan word.

Volgens Maykut en Morehouse (2001:43), beskik kwalitatiewe navorsing oor die volgende karaktereienskappe:

1. ‘n Beskrywende en verduidelikende fokus wat beoog om ‘n sosiale fenomeen te ondersoek en te verduidelik (Maykut en Morehouse 2001:43). In die studie sal daar ‘n sosiale fenomeen, naamlik die rouproses na die dood van ‘n ouer, ondersoek word en sal daar verder ‘n beskrywende fokus gehandhaaf word.
2. ‘n Ontwikkelende ontwerp: belangrike punte word vroeg geïdentifiseer en word dan nagestreef (Maykut en Morehouse 2001:43) deur nuwe vrae te vra, nuwe situasies te bestudeer of om ou situasies deur ‘n nuwe lens te bestudeer. Die punte sluit belangrike temas in soos: “Ek onthou”, “Gebeure rondom die dood”, “Emosies” en “Hoop vir die toekoms”.
3. Doelgerigte steekproef: deelnemers word versigtig en doelgerig gekies. In die studie sal daar van doelgerigte steekproeftrekking gebruik gemaak word. Singleton (in Strydom & Venter 2002:207) verduidelik doelgerigtesteek-

proef trekking as volg: dié tipe steekproef trekking is totaal afhanklik van die navorser se oordeel. Die navorser besluit self watter kandidate die mees gesikte vir die doeleindes van die studie sal wees ten opsigte van sekere eienskappe. In doelgerigte steekproef trekking word die betrokke kandidaat gekies omdat hy die meeste van die eienskappe besit wat van toepassing is op die studie. Daar is drie kinders van Bramley Kinderhuis in Pretoria by die studie betrek. Die rede waarom slegs drie betrek word, is omdat die navorser glo dat daar in kleiner groepe meer intimiteit kan voorkom en dit dus makliker sal wees vir die deelnemers om hul ervaringe te deel. Omdat die dood van ‘n ouer ‘n sensitiewe onderwerp is, voel die navorser dat die deelnemers veiliger sal voel in die kleiner groep. Dit sal dan dalk moontlik wees om kinders van dieselfde kinderhuis te gebruik, wat ook kohesie in die groep sal bevorder. Die kriteria vir insluiting is: afrikaanssprekende vroeë adolesente tussen die ouderdomme van 11 en 14 jaar van Bramley Kinderhuis wat hul ouer(s) langer as ses maande gelede aan die dood afgestaan het.

4. Data-insameling in ‘n natuurlike omgewing: deelnemers word in hulle eie omgewing waargeneem, sodat die inligting meer akkuraat kan wees (Maykut & Morehouse 2001:43). Die deelnemers word in natuurlike omgewings by die kinderhuis waargeneem, en so min as moontlik ontwrigting sal plaasvind.
5. Beklemtoning van die “mens as instrument”: die navorser is beide die data-insamelaar en die data-ontleeder (Maykut en Morehouse 2001:43). In die studie sal die navorser die data self insamel en ontleed. Die navorser sal deurentyd by die deelnemers wees en die studie volgens die verskillende temas rig. Dit sal slegs die navorser wees wat die deelnemers se werk sal bestudeer.
6. Kwalitatiewe metodes van data-insameling: in kwalitatiewe navorsing is die ingesamelde data meermale mense se woorde en aksies, dus is die mees doeltreffende maniere van data-insameling die volgende: deelnemende observasie, in diepte onderhoude, groepsonderhoude en die insameling van relevante dokumente (Maykut & Morehouse 2001:43). Dit is om hierdie rede dat die navorser van kwalitatiewe groepwerk gebruik gaan maak.

7. Vroeë en aanhoudende induktiewe data-analise:
  - In kwalitatiewe data-analise is daar twee belangrike punte:
    - (a) dit is 'n aanhoudende proses; en
    - (b) dit is hoofsaaklik induktief van aard, met ander woorde, die data word herlei van besondere feite na die algemene (Maykut en Morehouse 2001:43).
  - Die data word deur die hele proses geanalyseer en dan word daar aan die einde, nadat al die temas gedek is, aanbevelings en gevolgtrekkings gemaak vanaf die besondere feite wat by die deelnemers verkry is na die algemene, sodat scrapbooking as hulpmiddel in enige geval van roubegeleiding aangewend kan word.
8. Gevallestudie-benadering wanneer navorsingbevindinge gerapporteer word:
  - Die bevinding van die kwalitatiewe studie word baie effektief en op 'n ryk, narratiewe manier weergegee.
  - Daar word somtyds hierna verwys as 'n gevallestudie (Maykut & Morehouse 2001:43).
  - Aangesien die navorsing met vroeë adolesente gaan werk wat 'n ouer(s) langer as ses maande terug aan die dood afgestaan het, is die inligting wat ingesamel gaan word ryp en kan dit op 'n narratiewe wyse weergegee word.

1.3.2 SOORT NAVORSING

In navorsing kan daar tussen basiese en toegepaste navorsing onderskei word. Vir die doeleindes van die studie word toegepaste navorsing gebruik. Volgens Whitley (2001:30) word toegepaste navorsing so verduidelik: Toegepaste navorsing word gedoen met die doel om 'n oplossing te vind tot 'n probleem wat 'n deel van 'n gemeenskap beïnvloed. Die resultate wat verkry word, is veronderstel om direk verligting te bring tot die spesifieke probleem. Die standaard van lewe word dus vir daardie spesifieke gemeenskap verbeter. Toegepaste navorsing is soms nouer as basiese navorsing, aangesien toegepaste navorsing fokus op gedrag in slegs een of 'n paar situasies. Toegepaste navorsing word meestal in natuurlike omgewings uitgevoer

en sodoende word veranderlikes in konteks bestudeer. Die navorser beoog om met die navorsing verligting te bring tot die spesifieke probleem, naamlik rou na die afsterwe van ‘n ouer. Die lewenstandaard van daardie spesifieke deelnemers kan dus verhoog word.

Die navorser het in die studie gebruik gemaak van toegepaste navorsing met ‘n ondersoekende aard. Ondersoekende navorsing word tipies gedoen in die belang van “net om te weet”. Dit word gedoen sodat mense ‘n beter kennis kan bekom oor ‘n sekere fenomeen (Ruane 2005:12). Sodoende word daar gewoonlik van kleiner navorsingsgroepe gebruik gemaak, sodat die navorser eerstehandse en ryk inligting kan bekom. Die navorser sal ook ‘n kleiner groep betrek: drie lede sonder die navorser. Die rede vir die gebruik van ‘n kleiner groep is reeds hierbo gedek in die navorsingsbenadering. Dit word dus slegs kortliks hier genoem. ‘n Kleiner groep bevorder kohesie en die vroeë adolesente sal gemakliker voel omdat hulle vanuit dieselfde kinderhuis is en reeds bekend is met mekaar.

1.4 NAVORSINGSMETODOLOGIE

Fouché en Delport (2005:71) omskryf die navorsingsmetodologie as die wyse waarop die navorser te werk gaan om ‘n probleem binne die wetenskap op te los. Dit is derhalwe die prosedure wat in die navorsingsproses gevvolg word.

1.4.1 NAVORSINGSTRATEGIE

Aangesien hierdie studie kwalitatief van aard is, is daar van ‘n navorsingstrategie gebruik gemaak, en nie van ‘n navorsingsontwerp soos in die geval van ‘n kwantitatiewe studie nie.

Volgens Whitley (2001:37), Maycut en Morehouse (2001:153), asook Gillham (2000:9) is ‘n gevallestudie ‘n in diepte ondersoek van ‘n enkele geval of gevalle. ‘n Groot voordeel van die gebruik van ‘n gevallestudie in navorsing, is dat dit natuurlik van aard is. Wanneer ‘n gevallestudie dus gedoen word, word mense in hul natuurlike omgewings bestudeer, besig met daaglikse aktiwiteite van hul lewe.

Gillham (2000:1) omskryf ‘n gevallestudie as volg: “...’n eenheid van menslike aktiwiteit wat gesetel is in die werklikheid. Dit kan slegs in konteks bestudeer en verstaan word. Dit bestaan slegs in die hier-en-nou en dit vloei so in die konteks in dat dit moeilik is om die grense te definieer.” Na aanleiding van die stelling, kan daar ook aangeneem word dat die gevallestudiemetode goed sal pas by die Gestalt-groepterapie wat die navorser gaan gebruik, aangesien Gestaltterapie sterk klem plaas op die gebeure in die hier-en-nou. Die navorser gaan fokus op die deelnemers se ervaring van die dood van hul ouers in die hier-en-nou.

Volgens Whitley (2001:37) is die gebruik van gevallestudies positief, omdat: “... as a result of naturalism and depth, reports of case study research can give us a subjective feel for the situation under study that is frequently lacking in reports of research conducted using other strategies.” Volgens bogenoemde outeur kan die gebruik van ‘n gevallestudie gedrag onthul wat soms misgekyk kan word. In die navorsing sal die navorser van die instrumentele gevallestudie gebruik maak. Fouché (2002b:276) omskryf dit as volg: Die instrumentele gevallestudie word gebruik om op bestaande teorieë uit te brei en sodende ‘n sosiale fenomeen beter te verstaan. Die gevallestudie fasiliteer die navorser se insameling van kennis oor die bepaalde fenomeen. Die navorser sal dus verder uitbrei op bestaande kennis en die sosiale fenomeen, rou, beter probeer verstaan.

1.4.2 DATA-INSAMELING

Die navorser maak van deelnemende observasie gebruik om data in te samel. Volgens Strydom (2002:280) word daar van deelnemende observasie gebruik gemaak wanneer die navorser in diepte insig wil bekom oor die fenomeen wat bestudeer word. In deelnemende observasie rus die fokus swaar op natuurlike ervarings van die deelnemers. Van uiterste belang is dat die navorser die deelnemer in konteks bestudeer, wat die gebruik, leefstyl en kulturele standarde van die deelnemers sal insluit. Die navorser moet deel raak van die groep deelnemers. So kan die deelnemer dus data insamel en interpreteer. Die navorser sal dus in die studie self ook ‘n boek maak met dieselfde temas waaraan die deelnemers sal werk.

Volgens Strydom (2002:281) besit die navorser geen vooropgestelde hipoteses nie. Dit sal eerder natuurlik vorm soos wat die studie voortgaan. Daar word deur genoemde outeurs aanbeveel dat ‘n passiewe, deelnemende rol aangeneem word, eerder as ‘n aktiewe rol. Fokus word geplaas op die verklaring van natuurlike gebeure en emosies en dus is die standaard van die inhoud hoog.

1.4.2.1 NAVORSINGSPROSEDURE EN WERKSWYSE

Die volgende prosedure was van toepassing op die studie:

- Die hoof van Bramley Kinderhuis is gekontak en navrae is gedoen oor kinders tussen die ouderdomme van 11 en 14 jaar, wie se ouers ses maande en langer terug oorlede is.
- Die ouer of voog van geïdentifiseerde kinders is gekontak en toestemming is verkry om met die betrokke kind te werk.
- Afsprake is deur die navorser met die kinders gemaak word.
- Groeplede is al aan mekaar voorgestel.
- Vertroulikheid is bespreek. Groepreëls is deur groeplede saamgestel en die navorser het aan die groep verduidelik wat hul te wagte kan wees. Die tegniek van scrapbooking is ook verduidelik.
- ‘n Reëling is gemaak dat elke groepslid soveel foto’s van die oorledene kan bring as wat sy wil.
- Ander mediums kan ook saamgebring word volgens elke tema.
- Van die temas wat gebruik sou word is geïdentifiseer, sodat dat die groep op hul gemak kon voel.
- Daar is aan die groep verduidelik dat enige twee temas bygevoeg of weggelaat kon word.
- ‘n Vaste weeklikse afspraak is geskeduleer.
- Daar is weekliks aan twee van die temas gewerk.
- Wanneer daar ‘n behoefté was, is van die temas bespreek.
- Die terapeutiese proses het as volg gewerk:
  1. Elke deelnemer het ‘n scrapboek ontvang wat haar eiendom bly en wat sy kon verpersoonlik.
  2. Elke deelnemer het gebruik gemaak van versierings, wat deur die navorser voorsien was.

3. Elke tema is dan behandel, waartydens foto's en ander aandenkings gebruik was om saam met Gestaltbeginsels soos (bv. sensoriese bewustheid) en die gekose temas soos (bv. Sy het geruik soos ... Sy het gevoel soos ... die rouproses te rig).
  4. Waar die behoefte dan ontstaan het, is besprekings van sekere temas gehou.
- Daar was stelselmatig deur al die temas gewerk.
  - Evalueringssessies is gedoen om die groep se terugvoer te kry oor die gebruik van scrapbooking as 'n hulpmiddel om deur die rouproses te werk.

1.4.3 STEEKPROEF

1.4.3.1 OMSKRYWING VAN UNIVERSUM

Volgens Arkava en Lane (in Strydom & Venter 2002:198) word universum as volg gedefinieer: "... universum verwys na al die potensiële kandidate wat oor die eienskappe beskik waarin die navorser sal belangstel." Volgens hierdie definisie kan die navorser dus die volgende universum vir die doeleindes van die studie identifiseer: "al die vroeë adolessente in die Gauteng-omgewing wat 'n ouer of beide ouers aan die dood afgestaan het".

1.4.3.2 AFBAKENING VAN STEEKPROEF

Die populasie word deur die Arkava en Lane (in Strydom en Venter 2002:198) as volg gedefinieer: "...'n populasie is 'n term wat grense stel aan die eenheid wat nagevors gaan word. Dit verwys na individue in die universum wat aan die spesifieke eienskappe beskik."

Vir die studie se doeleindes het die populasie bestaan uit Afrikaanssprekende, vroeë adolessente in Bramley Kinderhuis tussen die ouderdomme van 11-14 jaar, wat 'n ouer(s) langer as 6 maande gelede aan die dood afgestaan het.

1.4.3.3 WYSE VAN STEEKPROEFNEMING

Die navorser het vir die doeleindes van die studie van doelgerigte steekproeftrekking gebruik maak, wat ‘n vorm van nie-waarskynlikheidsteekproef is. Nie-waarskynlikheidstreekproef word gewoonlik aangewend in kwalitatiewe studies en doelgerigte steekproeftrekking is een manier waarop dit kan plaasvind. Die rede hiervoor word verskaf deur Singleton se definisie (in Strydom en Venter 2002:207). Die tipe steekproeftrekking is totaal afhanklik van die navorser se oordeel. Die navorser besluit self watter kandidate die mees gesikte sal wees vir die doeleindes van die studie, op grond van sekere eienskappe. In doelgerigte steekproeftrekking word die betrokke kandidaat gekies omdat hy meeste van die eienskappe besit wat op die studie van toepassing is. Die kriteria sluit in: Afrikaanssprekende, vroeë adolessente in Bramley Kinderhuis tussen die ouerdomme van 11-14 jaar, wat ‘n ouer(s) langer as 6 maande gelede aan die dood afgestaan het.

1.4.4 DATA-ONTLEDING

Volgens De Vos (2005:333) is data-ontleding die proses waardeur orde, struktuur en betekenis aan massa-ingesamelde inligting gegee word. Die outeur beweer verder dat kwalitatiewe data-ontleding ‘n soeke is na algemene stellings wat handel oor verhoudings tussen kategorieë van data. Dit bou ook gegronde teorieë.

Na al die inligting van die studie ingesamel is, het die navorser temas geïdentifiseer en die data in kategorieë geplaas.

1.5 UITVOERBAARHEID VAN STUDIE

1.5.1 LITERATUURSTUDIE

‘n Volledige literatuurstudie is uitgevoer na die afhandeling van die praktiese deel van die studie. Volgens die minimale voorafgaande literatuurstudie het dit duidelik geblyk dat die verfyning van enige hulpmiddel wat terapeuties gebruik word, kan bydra tot verligting na die dood van ‘n ouer. Die primêre bronne wat in die beoogde studie gebruik gaan word, is: *Theoretical framework and literature review* (Charema, J.

2004); *Research at grass roots. For the social sciences and human service professions* (De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2002); *Learning to grieve: Lifeskills for coping with losses, for high school classes* (Glasscock, G.T. & Rowling, L. 1992); *Bereavement and support: Healing in a group environment* (Hughes, M. 1995); *Menslike ontwikkeling* (Louw, D.A., Louw, A.E., & Van Ede, D.M. 2002).

1.5.2 KONSULTASIE MET KUNDIGES

Die volgende kundiges is gekontak rakende aspekte in die navorsing en om die uitvoerbaarheid van die studie vas te stel:

- Me. A. Smith, Scrapbookingkursuskoördineerder, Kuruman.
  - Volgens Me. Smith is scrapbooking as sulks terapeuties van aard. Sy is ook van mening dat dit doeltreffend kan werk wanneer enige individu deur die rouproses werk.
- Me. F. Hattingh, B.A. (MW) (UP). Dipl. Speltherapie.
  - "Ek dink die idee is innoverend, sterk visueel en kognitief stimulerend. Die tegniek verg ook fyn motoriese vaardighede. Onuitgesproke gebeure word veilig weergegee. Emosionele heling kan ook mettertyd deur die metode waargeneem word."
- Dr. S.J. Dreyer, Stigter van Scrap-Thera-P in Suid-Afrika:
  - "Scrap-Therapy is 'n beweging wat aan mense trauma- en stresterapie gee deur middel van scrapbooking. Scrap-Therapy kan help om die stres en trauma van enigiets van werksbegeleiding tot die dood van 'n geliefde, te verlig. Scrap-Therapy word ook in groepsverband aangebied. Dit laat dadelik die deelnemers voel dat hulle ondersteun word. Scrapbooking is ongetwyfeld 'n baie effektiewe manier om nuwe perspektief te kry of om jou aandag van die moeilike dinge in die lewe af te lei. Scrapbooking verryk jou lewe en lei daar toe dat ander mense om jou se lewens ook aangeraak word."

1.6 ETIESE ASPEKTE

‘n Hoofpunt wat sentraal staan in kwalitatiewe navorsing, is die proses van “getting in and getting close to” (Pugsley & Welland 2002:1). Die kwalitatiewe navorser raak betrokke by sosiale fenomene wat direk verband hou met die lewens, en dus emosies, van mense. As gevolg hiervan is daar sekere etiese aspekte wat van groot belang is wanneer dit by kwalitatiewe navorsing kom. Etiese aspekte wat direk op die studie van toepassing is, sal bespreek word.

In Strydom. (2002:75) maak die oueurs dit duidelik dat daar sekere aspekte is wat belangrik is.

- *Geen ongemak of skade mag aan die deelnemers aangerig word nie*

Volgens Strydom (2005:58) berus die verantwoordelikheid vir die deelnemers by die navorser. ‘n Etiese verantwoordelikheid sluit in die beskerming van die deelnemers teen enige fisiese of emosionele skade wat mag ontstaan tydens die uitvoering van die studie. Deelnemers is voor die aanvang van die studie deeglik ingelig oor die moontlike emosionele stres wat gepaard kon gaan met die onthulling van hul rou. Die keuse is duidelik gestel dat hulle enige tyd mag onttrek van die studie. ‘n Verwysingstrategie was ook in plek sou daar op enige wyse ongemak by enige van die deelnemers voorkom.

- *Deelnemers moet ingeligte toestemming gee*

“Obtaining informed consent implies that all possible or adequate information on the goal of the investigation, the procedures which will be followed during the investigation, the possible advantages, disadvantages and dangers to which respondents may be exposed, as well as the credibility of the researcher, be rendered to the potential subjects or their legal representatives” (Strydom 2005:59).

Die navorser het ‘n toestemmingsvorm aan die ouer of voog verskaf, en dit daarin duidelik maak dat die deelnemer enige tyd van die studie mag onttrek. Ingeligte

toestemming beteken dat die deelnemers alle inligting ten opsigte van die studie tot hulle beskikking sal hê. Die ouers is ingelig oor wie almal toegang het tot die inligting. Aangesien dit geen verskil aan die uitkoms van die studie sal maak nie, mag inligting oor die oorsaak van die dood geweier word. Geen misleiding sal dus plaasvind nie.

In die toestemmingsvorm gee die voog toestemming dat die ingesamelde inligting vir navorsingsdoeleindes benut sal word. Die ouer erken ook dat die inhoud slegs vir die skryf van die navorser se verhandeling gebruik sal word, dat konfidensialiteit ‘n hoë prioriteit is en dat ‘n skuilnaam gebruik sal word om die deelnemers se identiteit te beskerm. Aangesien die proeflesser toegang het tot vertroulike inligting, sal hy/sy ‘n vertroulikheidsvorm moet onderteken.

- *Deelnemers mag op geen wyse mislei word oor die doel van die studie nie*

Strydom (2005:60) stel dat misleiding van deelnemers behels dat belangrike inligting rakende die studie weerhou word of dat verkeerde inligting aan die deelnemers gebied word. Hierdeur verseker die navorser van hierdie studie dus deelname wat andersins nie sou plaasvind nie.

Aangesien die navorser direkte emosies en ervaringe wil waarneem, het daar geen misleiding van die deelnemers plaasgevind nie. Die navorser het ten alle tye ‘n deursigtige beleid gehandhaaf. Geen inligting wat op die studie betrekking het, is van die deelnemers weerhou nie.

- *Die navorser moet bevoeg wees om die navorsing te onderneem*

Volgens Strydom (2005:63) is die navorser eties verantwoordelik om daarvoor te sorg dat hulle bevoeg is en oor die nodige en voldoende vaardighede beskik om die ondersoek te onderneem. Aangesien die onderwerp sensitief van aard is, was die navorser op enige ongemak bedag en het die situasie terapeuties hanteer of dan na ‘n meer ervare kollega verwys. Die navorser het ook die studie onder die begeleiding van ‘n supervisor gedoen..

- *Vertroulikheid met betrekking tot die identiteit van die proefpersoon*

Aan elke proefpersoon sal ‘n skuilnaam toegeken word. In alle dokumentasie is daar slegs na die skuilname verwys, om sodoende die identiteit van elke proefpersoon te beskerm.

- *Sekuriteit van ingesamelde inligting*

Alle dokumentasie sal na afloop van die studie vir ‘n tydperk van twee jaar in veilige bewaring geplaas word. Na die afloop van die tydperk sal alle dokumentasie vernietig word.

Uit bovenoemde kan aangeleid word dat die navorsing al die etiese aspekte wat met die studie verband kan hou, in ag neem.

1.7 DEFINISIE VAN HOOFKONSEPTE

1.7.1 GESTALT-GROEPTERAPIE

Gestalt-groepterapie bevorder die ontwikkeling van self-bewusstheid. Gestalt groepwerk se hoofdoel kan in een woord opgesom word, naamlik insig. Om jouself as ‘n individu teervaar binne die groot groepe van die lewe, is ‘n situasie waarin ons onsself elke dag bevind. Dit is een van die redes waarom groepwerk so natuurlik voorkom. Gestalt-groepterapie is net so effektief as individuele terapie om verandering teweeg te bring en dit word gesien as ‘n meer natuurlike benadering (Thomson & Rudolph 2000:416). Volgens die navorsing is daar baie voordele verbonden aan Gestalt-groepterapie. Dit word gestaaf deur stellings van Milne.

Milne (2003:106) noem sommige van die positiewe ervaringe wanneer daar met ‘n Gestalt-groep gewerk word:

- deelnemers voel gewaardeerd,
- deelnemers voel ondersteun deur ander met dieselfde probleem,
- identifikasie vind maklik plaas en dus kom empatie spontaan voor,
- dieper vlakke van kommunikasie kan bereik word,

- groepterapie bou selfvertroue; en
- lede in die groep trek voordeel uit ander lede van die groep.

Oaklander (1988:285) het die volgende mening oor groepwerk: “Groups have the advantage of being a kind of insulated little world in which present behaviour can be experienced and new behaviours tried out. Group work is an ideal setting for children who need to practise contact skills.” Oaklander verkies dat die groepe kleiner is, tussen drie tot ses kinders.

Gestalt-groepwerk is terapie wat in groepverband plaasvind, maar tog gefokus is op die bevordering van self-bewustheid van die individu. Deur die loop van die navorsing sal daar van Gestalt-konsepte gebruik gemaak word om die studie, na aanleiding van die voorgestelde temas, te rig.

1.7.2 SCRAPBOOKING

Scrapbooking is ‘n metode wat gebruik word om herinneringe te bewaar (Murphy 2003:1). Die eerste scrapbookwinkel, The Scrapbook Company, is eers in 2003 in Suid-Afrika geopen. Daar is egter nie literatuur beskikbaar oor die begin van scrapbooking in Suid-Afrika nie.

Volgens die navorser en die geraadpleegde kenners is die rede waarom scrapbooking so goed werk, dat al die sintuie betrek word, by die boek van herinneringe wat die persoon besig is om te maak. Die individu kan haarself oorgee aan alle emosies en gedagtes wat by haar opkom terwyl sy besig is met die boek wat sy maak. Wanneer dit dan in ‘n terapeutiese situasie gebeur waar daar ander mense is wat ook dieselfde emosies ervaar, kan ondersteuning en empatie die persoon lei tot genesing. In die studie sal scrapbooking gedefinieer word as die gebruik van relevante materiaal om herinneringe van die afgestorwene te bewaar. Die gebruik van temas sal die proses rig.

1.7.3 VROEË ADOLESSENSIE

Die vroeë adolesensiejare strek tussen die ouerdomme van ongeveer 11-14 jaar. (Thom, *et al.* 2002:389). Volgens Thom, *et al.* (2002:392) bereik die vroeë adolescent verskeie ontwikkelingstake in hierdie lewensstadium. Die adolescent kom tot aanvaarding van haar veranderende liggaam, sy leer met ander woorde haar liggaam ken en verstaan. Die adolescent sal ook ‘n eie identiteit ontwikkel wat gepaard gaan met die ontwikkeling van ‘n geslagsrolidentiteit. Aangesien ontwikkeling van kognitiewe vaardighede en werwing van kennis prominent is in hierdie stadium, ontwikkel die vroeë adolescent onafhanklikheid van haar ouers en hegte portuurgroepverhoudings ontstaan dus natuurlik.

Volgens die genoemde outeurs bereik kinders tussen die ouerdom van 11 en 15 jaar formeel-operasionele denke. Hierdie vlak van denke word gekenmerk deur die vermoë tot abstrakte denke, hipotetiese-deduktiewe denke en redenering van die moontlike na die werklike. Om hierdie rede sal die navorsers in die studie van hierdie ouerdomsgroep gebruik maak. Die vroeë adolescent wat ‘n ouer aan die dood afgestaan het, kan reeds oor abstrakte konsepte soos die dood redeneer. Dit sal dus die terapeutiese situasie vergemaklik. Vanweë die konflikbelaaiende tydperk tussen die ouers en die adolescent, kan die skuldgevoelens wat die adolescent ervaar na die dood van die ouer, self groter wees as in enige van die ander ontwikkelingsfases (Thom, *et al.* 2002:389). Vanweë dié stelling het die navorsers besluit om in die studie met die vroeë adolescent te werk.

Vir die doeleindes van die studie sal, wanneer daar na vroeë adolesente verwys word, gepraat word van kinders tussen die ouerdom van 11 en 14 jaar.

1.8 HOOFSTUKINDELING

Die verhandeling bestaan uit vyf hoofstukke, wat soos volg ingedeel word:

Hoofstuk 1: Navorsingsmetodologie en ‘n opsommende beskrywing van die hoofkonsepte van die studie. ‘n Omvattende bespreking van Gestaltterapie, die dood van ‘n ouer en die vroeë adolescent sal gedoen word om dit duidelik te stel hoe

scrapbooking gebruik kan word om die terapeutiese proses te vergemaklik. Die filosofie rondom scrapbooking word ook verduidelik. Daaruit sal dit duidelik word dat scrapbooking as sulks terapeuties van aard kan wees.

Hoofstuk 2: Bogenoemde teorieë en konsepte word breedvoerig bespreek.

Hoofstuk 3: Scrapbooking met gekose temas word onderneem om die proses van heling te begin.

Hoofstuk 4: Uitkomste na die praktiese uitvoering van die hulpmiddel.

Hoofstuk 5: Samevatting en aanbevelings van die studie word hanteer.

1.9 SAMEVATTING

Hoofstuk een het die rasional van die studie omskryf. Die probleem is duidelik omskryf en die doel en doelwitte breedvoerig bespreek. Die gekose navorsingsbenadering, soort navorsing, data-insameling en wyse van steekproefneming is ook bespreek.

Die navorsingsprosedure en werkswyse is duidelik uiteengesit. Die uitvoerbaarheid van die studie is bespreek aan die hand van opmerkings en aanbevelings van kundiges op die gebied. In hierdie hoofstuk is hoofkonsepte en belangrike literatuur genoem en die betrokke etiese aspekte is ook deeglik ondersoek. In Hoofstuk twee sal aandag gegee word aan literatuur wat die studie ondersteun.

HOOFSTUK 2

LITERATUURSTUDIE

2.1 INLEIDING

“Death, like the sun, cannot be looked at long enough or hard enough beforehand ever to take away the shock of it when it happens”
Abrahams (in Grobler 2000:18).

Die literatuurstudie het ten doel om die navorser te oriënteer ten opsigte van die vraag of daar wel literatuur oor die navorsings kwessie bestaan en as dit wel bestaan, watter tipe literatuur beskikbaar is en of dit maklik bekombaar is (Strydom 2002:212). In hierdie literatuurstudie sal die navorser op verskillende konsepte, relevant tot die studie, fokus. Eerstens sal ‘n agtergrondbespreking gegee word oor die rou van die vroeë adolescent, verwysend na adolescente tussen die ouderdomme van 11 en 14 jaar, asook die invloed wat die ontwikkelingstadium op die rouproses het.

Die Gestalt-model sal bespreek word met spesifieke verwysing na groepterapie binne Gestalt. Die bruikbaarheid van scrapbooking en die ondersoek na die verband wat bestaan tussen die uiting aan rou en die maak van ‘n scrapboek, word ook bespreek.

2.2 DIE VROEË ADOLESCENT

2.2.1 ONTWIKKELING VAN DIE VROEË ADOLESCENT EN DIE HANTERING VAN VERLIES

Tot onlangs is geglo dat kinders nie rou na die afsterwe van ‘n belangrike persoon in hul lewe nie. Soos daar algaande meer kennis in hierdie verband verkry is, het kundiges besef dat kinders wel deur ‘n rouproses gaan. As kinders nie deur hierdie rouproses gaan nie, kan dit in latere stadiums tot neuroses lei (Pennels & Smith 1995:2). Dit is dus van groot belang dat kinders toegelaat word om te rou en uitdrukking aan hulle emosies te gee, op welke wyse ookal (Pennels & Smith 1995:2). Dit kan die latere moontlikheid van psigopatologie verminder of uitsluit (Pennels & Smith 1995:2). Volgens die genoemde outeurs besit die vroeë adolescent ‘n

toenemende kognitiewe kapasiteit wat hul in staat stel om 'n bewusheid te ontwikkel oor die finaliteit van die dood. Die dood is algemeen tot alle lewende wesens. Dit is finaal, universeel en onafwendbaar. Die besef kan lei tot die erkenning van hul eie sterflikheid, wat vrees kan aanwakker wat weer kan lei tot die ontwikkeling van psigosomatiese simptome (Pennels & Smith 1995:3).

Gedurende die adolescensejare word die rouproses egter beïnvloed deur vinnig-veranderende fisiese en sielkundige ontwikkeling. In hierdie jare is die normale neiging om minder afhanklik te word. Wanneer rou in hierdie stadium plaasvind kan dit die onafhanklikheidwordingsproses skaad, aangesien die adolescent meer sal begin steun op familie en dit kan weer lei tot verwarringe en emosies (Pennels & Smith 1995:4). Adolescent mag soms hulle negatiewe gevoelens en emosies oor rou uitdruk deur geweld en aggressie teenoor ander mense. Adolescent moet aangemoedig word om op gesonde wyses uitdrukking te gee aan daardie negatiewe gevoelens. Die rouproses van elke kind verskil en daarom moet daar met groot sensitiwiteit omgegaan word wanneer daar met die adolescent in rou gewerk word (Pennels & Smith 1995:5).

Volgens Kaplan en Sadock (1998:42) word vroeë adolescensie geklassifiseer tussen die ouderdomme van 11 en 14 jaar oud. Vir die doeleindes van die studie gaan hierdie ouderdomsklassifikasie gebruik word. Louw, *et al.* (2002:388) sê dat adolescensie die ontwikkelingstadium is wat tussen die kinderjare en volwassenheid voorkom. Die term adolescensie beteken 'om groot te word' of om 'te groei tot volwassenheid'. Ten einde tot volwassenheid te kan groei, moet die adolescent sekere ontwikkelingstake uitvoer. Die suksesvolle uitvoering van hierdie take is dan ook gerig op die optimale funksionering van die individu in die volwasse lewensstadium (Louw, *et al.* 2002:392). Die vlakke van ontwikkeling, wat insluit emosionele-, sosiale-, morele-, fisiologiese- en kognitiewe ontwikkeling, soos deur Von Wielligh (2006:55) uiteengesit, sal vervolgens bespreek word.

2.2.1.1 EMOSIONELE ONTWIKKELING

Ward (1996:45) beskryf die adolescensejare as ‘n emosionele renbaan. Die outeur is van mening dat die adolescent min beheer oor sy emosies het en dat die adolescent gereeld ontsteld kan wees oor sy eie reaksies op sekere gebeure. Die reaksies kan toegeskryf word aan hormone wat gedurende hierdie tydperk vrygestel word. Volgens die genoemde outeur is hierdie tydperk kenmerkend van ‘n stryd om onafhanklikheid.

Louw, *et al.* (2002:390) bevestig hierdie siening. Die outeurs beskryf adolesente as ankerloos, emosioneel onstabiel, seksueel promisku, minder idealisties en meer krities ten opsigte van morele waardes. Hulle is dus, volgens die outeurs, ontkoppel van die volwasse generasie. Die aanname wat dus hier gemaak word, is dat adolesente in ‘n stormagtige periode is.

Hierdie periode word beskou as ‘n periode van intense konflik, wat Hall (volgens Louw, *et al.* 2002:390) as storm-en-drang beskryf het. Volgens Hall word die storm-en-drang tydperk tydens adolesensie gekenmerk deur wisselende emosies en houdings soos energieke entoesiasme teenoor traak-my-nie-agtigheid en verveeldheid, vrolikheid teenoor terneergedruktheid, idealistiese altruïsme teenoor selfsugtigheid, ydelheid en grootpratery teenoor nederigheid, skaamte en sensitiwiteit teenoor gevoelloosheid en teerheid teenoor wredeheid.

Von Wielligh (2006:55) beweer dat adolesente ‘n sterk behoefté ervaar om deel te wees van ‘n groep en elke besluit wat geneem word, word beoordeel deur “wat die groep sal dink”. Die outeur meen dat seuns in hierdie fase onder die indruk verkeer dat dit nie manlik is om te huil nie en is daar dus geen wyse waarop hul uitdrukking aan die rou kan gee nie. Die outeur beskryf verder dat seuns soms sal lag en spot oor die emosies. Dogters van die ouderdom wat ‘n verlies ervaar het, vind dat hul vriendinne se ydele gesprekke oor grimering en seuns nie meer hul aandag kan hou nie. Hul vriendinne weet ook nie hoe om die emosies te hanteer nie, met die gevolg dat vriendskappe soms hieronder ly.

Die adolescent kan nie altyd sy magdom emosies hanteer nie. Tydens die rouproses is woede met tye aanwesig en dit gebeur soms dat die adolescent so woedend kwaad

word dat sy woede manifesteer in gedrag soos fisiese aanvalle op broers, susters of vriende (Von Wielligh 2006:56). McIlwraith (2001:31) beskryf dat dit soms gebeur dat woedende kinders en adolesente hul frustrasies uithaal deur troeteldiere te beseer of voëls te skiet.

Die adolescent wat deur die rouproses moet werk, hanteer dit dikwels deur van die res van die familie te onttrek. Ward (1996:45) meen dat die onttrekking deur mense waargeneem kan word wanneer die adolescent 'n obsessie ontwikkel met sport, klere of musiek. Soms sal die adolescent ure aan die aktiwiteit spandeer. Von Wielligh (2006:56) beskryf dat harde musiek vir die adolescent in die vroeë adolesensie fase ook 'n manier is om sy akute pyn te doof. Wanneer die emosies en die rou van so 'n aard is dat die adolescent dit glad nie kan hanteer nie, sal hul selde hulp soek, maar eerder alkohol en dwelms misbruik in 'n poging om die akute pyn te vermy. Sommige adolesente onderdruk hul emosies om hul oorblywende ouer te beskerm. Die adolescent mag ouerrolle inneem en meer verantwoordelikhede in die huishouding begin dra om hul oorblywende ouer, broers en susters te beskerm (Von Wielligh 2006:57). Shaffer (2005:120) noem dat emosionele uitdrukking in die adolesentejare gekenmerk word deur 'n toename in negatiewe emosies, wat geassosieer word met die veranderende hormoonvlakke. Die adolescent leer egter in hierdie tydperk meer van sy emosies en begin verstaan waar die emosies vandaan kom.

Uit die bovenoemde bespreking kan afgelei word dat adolesente se emosionele belewenisse 'n komplekse interaksie tussen pubertale en sosiale invloede is. Volgens die navorsers kan mens in Suid-Afrika, waar ouersterftes hoog is weens die voorkoms van geweld en VIGS, verwag dat baie adolesente emosionele probleme sal ondervind, aangesien die dood van 'n ouer een van die mees traumatische gebeure in die kind se lewe kan wees.

Vervolgens sal sosiale ontwikkeling bespreek word.

2.2.1.2 SOSIALE ONTWIKKELING

Sosiale ontwikkeling word deur Plug, Louw, Gouws en Meyer (1997:352) beskryf as die ontwikkeling van kinders se behoefté aan menslike kontak en die ontwikkeling van hul sosiale vaardighede. Dit sluit volgens die auteurs ook die sosialiseringsproses in. Gedurende hierdie ouerdomstydperk is die portuurgroep belangriker as die familie-eenheid. Kaplan en Sadock (1998:45) verduidelik die stelling as volg: "Home is a base; the real world is school, and the most important relationships, besides an adolescent's family, are with people of similar ages and interest." Von Wielligh (2006:57) noem dat adolesente hulself evaluateer deur die oë van hul vriende. Enige afwisseling wat voorkom in hierdie tydperk mag lei tot die ontwikkeling van 'n swak selfbeeld. In adolesensie verhoog die belangrikheid van opinies van die portuurgroep aansienlik. Indien die adolescent reeds in die verlede 'n verlies moes hanteer of tans deur die rouproses werk, word hul vriende se ongemak met die onderwerp 'n teer punt.

Die konflikbelaande ouer-adolescentverhouding word volgens Louw, *et al.* (2002:450) veral gekenmerk deur die bevraagtekening van ouerlike waardes, reëls en regulasies wat deur die ouers neergelê word, asook argumentering daaroor. Ouers voel meestal ontsteld deur die gedrag van die adolescent en is dan meer kontrolerend wat dan net weer lei tot nog konflik. Volgens die genoemde auteurs ondermyn die konflik egter nie die liefdesbande tussen die ouers en die adolescent nie. 'n Sekere mate van konflik is onvermydelik en kan selfs noodsaaklik wees vir persoonlikheidsgroei.

In konfliksituasies moet die adolescent leer om keuses te maak wat weer tot die ontwikkeling van volwasse besluitneming sal lei. Deur oor waardes te redeneer, word die adolesente se begrip van hierdie waardes bevorder en ontwikkel hulle insig in hulself en die wêreld om hulle. Die konflik tussen die ouers impliseer dus nie vervreemding nie, maar vorm deel van die ontwikkelingsproses (Louw, *et al.* 2002:450).

Adolescente het 'n dwingende behoefté om te behoort. Dit is daarom nie vreemd dat hul sosiale ontwikkeling gekenmerk word deur 'n toenemende belangstelling in en betrokkenheid by die portuurgroep nie. Hierdie toenemende interaksie met die

portuurgroep en vriende bied belangrike interpersoonlike kontak buite die gesinsverhouding en speel 'n belangrike rol in die adolescent se psigososiale ontwikkeling. Dit dra nie net by tot die adolescent se emosionele behoeftes nie, maar dien ook as 'n belangrike bron van inligting en bied geleenthede vir sosialisering. Die adolescente-portuurgroep kan in baie gevalle beskou word as 'n aparte kultuur wat die oorgang van die kinderfase na volwassenheid vergemaklik (Louw, *et al.* 2002:454).

Ouerskapstyle wat gekenmerk word deur 'n warm, sensitiewe en ouerititeitgebonde ouer wat steun op redenering eerder as die mag om te beheer, maak kinders groot wat erg gebonde is, wat deur almal in die samelewing aanvaar word (Shaffer 2005:437). Wanneer die ouer egter in rou is, kan die ouerskapstyl skuif van warm en sensitief na onbetrokke en koud. Volgens Shaffer (2005:437) is daar bewyse dat wanneer 'n kind eers deur die portuurgroep verwerp is, die verwerping sal voortduur en uitsluiting dan sal voorkom. Die kind wat uitgesluit word, sal gevoelens van depressie ervaar en kan selfs aggressief optree. Die betrokke kind onttrek homself meermale van skoolaktiwiteite en skolastiese prestasies daal skerp. Dit is dus volgens die navorsers belangrik dat die ouer in rou ook roubegeleiding ontvang.

Dit is belangrik om te onthou dat die twee groot rolspelers in sosiale ontwikkeling die ouers en die portuurgroep is. Al die ander ontwikkelingsareas word sterk beïnvloed deur die sosiale ontwikkeling (Shaffer 2005:437).

Vervolgens word die morele ontwikkeling van die adolescent bespreek.

2.2.1.3 MORELE ONTWIKKELING

Moraliteit word deur Kaplan en Sadock (1998:45) as volg gedefinieer: "Morality is defined as conformity to shared standards, rights and duties."

Volgens Louw, *et al.* (2002:464) is een van die belangrikste ontwikkelingstake van adolescensie die ontwikkeling van 'n persoonlike waardestelsel. Aangesien adolescente se sosiale betrokkenheid toenemend uitbrei, verskaf 'n persoonlike waardestelsel riglyne vir hul gedrag en help dit hulle om sosiaal- en moreel-verantwoordelike gedrag te openbaar. Ten einde 'n persoonlike waardestelsel te

ontwikkel, moet adolessente bestaande waardes bevraagteken, besluit watter waardes vir hulle aanvaarbaar is en hierdie waardes in ‘n eie persoonlike waardestelsel inkorporeer (Louw, *et al.* 2002:464).

Volgens Louw, *et al.* (2002:465) word morele ontwikkeling van die adolessent beïnvloed deur hul ouers se houdings en optredes, die portuurgroep, godsdiens en geslagsrolle. Tydens adolessensie verstaan die adolessent dat reëls bestaan om die groter gemeenskap te beskerm. In hulle soeke na identiteit toets hulle wel die reëls om die geldigheid daarvan te verseker (Von Wielligh 2006:58). Adolessente wat gekonfronteer word met verliese sal vrae vra oor die betekenis van die lewe. Ward (1996:46) vind dat adolessente ‘n ernstige behoefté het om aspekte soos geloof, etiek, ideologiese standpunte en die betekenis van verwagtinge te bespreek. Die adolessent se toekomsvisie en lewendsdrome kan beïnvloed word deur beide sy morele ontwikkeling asook die invloed van ouers en hulle houdings en optrede.

Volgens Shaffer (2005:320) kan morele ontwikkeling as volg ingedeel word:

- (1) ‘n Affektiewe of emosionele komponent wat bestaan uit gevoelens soos skuld en bekommernis oor ander mense, wat regte en verkeerde aksies omsirkel en wat die mens motiveer tot morele denke en aksies.
- (2) ‘n Kognitiewe komponent wat fokus op die manier waarop mense dinge wat reg en verkeerd is konseptualiseer en hoe mense gedrags-keuses maak.
- (3) ‘n Gedragskomponent wat reflektere hoe mense werklik optree wanneer die verleiding ervaar word om ‘n leuen te vertel, te bedrieg of ander morele reëls te oortree.

Shaffer (2005:320) beweer dat ‘n mens optree inlyn met sy eie morele standarde sodat hy positiewe terugvoer ervaar en sodoende trots inboesem en negatiewe emosies en reaksies vermy. Die adolessent wat in rou is, kan die morele reëls van die samelewings bevraagteken en sodoende negatiewe emosies en reaksies ontlok.

Liggaamlike ontwikkeling en rywording word hierna ondersoek.

2.2.1.4 FISIOLOGIESE ONTWIKKELING

Die fokus op fisiologiese ontwikkeling val op die verband wat daar bestaan tussen liggaamlike prosesse en psigiese en gedragprosesse. Fisiologiese ontwikkeling is dus die ryptypingsproses van die liggaam (Plug, Louw, Gouws & Meyer 1997:107).

Die begin van puberteit word gekenmerk deur die ontwikkeling van die geslagsdele, 'n toename in gewig en lengte sowel as die groei van gesigshare en die verlaging van die stemtoon by seuns, en die verwyding van die heupe by dogters (Kaplan & Sadock 1998:43). Sekshormone verhoog geleidelik deur die loop van adolessensie, met 'n sterk toename tussen sestien en sewentien jaar. Die genoemde outeurs beweer dat die hormone 'n invloed het op die funksionering van die adolescent se sentrale senuweestelsel, wat 'n effek het op die adolescent se gedrag en buie. Dogters begin menstrueer op ongeveer dertienjarige ouderdom, maar dit word ook beïnvloed deur biologiese en psigososiale faktore.

Gedurende die adolessensiejare groei die adolescent vinnig, wat tot gevolg het dat die adolescent kla van moegheid, wat volwassenes meermale as luiheid afmaak. In hierdie tyd ervaar die kind konflik tussen kindwees en die aanvaarding van volwasse verantwoordelikhede (Rathbone in Von Wielligh 2006:59).

Adolescente wat in hierdie tydperk 'n ouer verloor, kan of meer verantwoordelikheid in die huishouding neem en so al die verantwoordelikhede van die volwassene oorneem, of oormatige kinderagtige gedrag openbaar. Volgens Rathbone (in Von Wielligh 2006:59) is nie een hiervan gesond vir normale ontwikkeling van die adolescent nie.

Adolescente is intens bewus van die liggaamlike veranderinge wat plaasvind. 'n Belangrike ontwikkelingstaak gedurende adolessensie is dan ook, volgens die navorsers, die aanvaarding van die veranderende liggaam. Wanneer die adolescent met die veranderinge gekonfronteer word en daarvan saam nie 'n ouer het om die veranderinge te verduidelik nie, kan dit die aanvaarding van die verandering belemmer (Von Wielligh 2006:59).

Die kognitiewe ontwikkeling van die vroeë adolessent word vervolgens bespreek.

2.2.1.5 KOGNITIEWE ONTWIKKELING

Kognitiewe ontwikkeling in vroeë adolessensie het tot gevolg dat die kind se konkrete denkvermoë verander in ‘n omvattende, meer volwasse vermoë om byvoorbeeld te analiseer en logies te redeneer oor sowel konkrete as abstrakte begrippe (Louw, *et al.* 2002:418). Gedurende adolessensie ontwikkel die adolessent die vermoë tot abstrakte denke en simboliese beredenering. Volgens Kaplan en Sadock (1998:44) is adolessente kreatief en gee hulle uiting daaraan deur gedigte, skryfvaardighede en kuns. Gekunstelde beredenering van aspekte van die lewe en die bepaling van uitkomste wat nie self deur hulle ervaar is nie, vind plaas. Kognitiewe ontwikkeling van die adolessent soos beskryf deur Piaget se formeel-operatiewe fase sluit die volgende kenmerke in: abstrakte denke, die werklikheid teenoor die onmoontlike, proporsionele denke, wetenskaplike denke, hipoteties-deduktiewe denke, ‘n begrip van proporsionaliteit en kombinatoriese denke (Louw, *et al.* 2002:83).

Adolessente vorm, volgens Von Wielligh (2006:60), hipoteses rondom etiese en politieke kwessies. Om hierdie rede is adolessente in staat om die konsep van die dood te verstaan as onherstelbaar, finaal, universeel en as ‘n biologiese en fisiologiese feit. Verder word die adolessent wat deur die rouproses moet werk se konsentrasie beïnvloed, met die gevolg dat hul konsentrasie en volgens Ward (1996:46) hul skoolwerk en funksionering op ander vlakke, beïnvloed en benadeel word.

Adolessente ontwikkel die vermoë om logies en ook abstrak te kan dink. Hulle kan dus volgens Louw, *et al.* (2002:82) deduktief dink en redeneer. Die formeel-operasionele denke van die adolessent is nie gebonde aan konkrete voorwerpe nie, maar kan met abstrakte moontlikhede en hipoteses handel. Moshman (2005:8) staaf hierdie siening en beweer dat hierdie vorm van denke begin op die ouerdom van elf of twaalf en heeltemal gevorm is teen die ouerdomme van veertien en vyftien. Dit is om hierdie rede dat die vroeë adolessent die begrip van die dood kan verstaan.

Plug, Louw, Gouws en Meyer (1997:252) beskryf ontwikkeling as ‘n reeks kontinue veranderings in ‘n organisme. Hulle beweer verder dat die ontwikkeling begin by

konsepsie en eindig by die dood. Dit gaan, volgens die outeurs, gepaard met ryping en groei word beïnvloed deur die genetiese samestelling, eksterne faktore en sosiale invloede. Die adolescent is in die ontwikkelingstadium wat lei tot volwassenheid (Plug, Louw, Gouws & Meyer 1997:107).

Vervolgens word die dood van ‘n ouer bespreek tesame met die impak wat dit op die vroeë adolescent se lewe het.

2.3 DOOD VAN ‘N OUER

2.3.1 DIE VERLIES AAN ‘N OUER

Die kind en adolescent wat die ouer aan die dood afstaan, werk deur veelvoudige verliese. Dit dra by tot die trauma wat die kind ervaar. Die dood van ‘n ouer gaan gepaard met die volgende verliese: verlies aan ‘n stabiele gesinsomgewing, verlies aan ‘n bekende huis met verhuis, verlies deur minder kontak te hê met familielede en verlies aan troeteldiere. Alle kinders moet die verliese integreer met die totale verlieservaring en daardeur werk (Von Wielligh 2006:34).

Die aanpassings wat die kind of adolescent moet hanteer, is volgens Von Wielligh (2006:34) nie net fisies van aard nie. Die outeur beweer dat daar aanpassings is in die nuwe gedagte van ‘n gestorwe ouer. Die kind se aanpasbaarheid by die verandering hang af van haar vermoë om plooibaar te wees en ook die mate waartoe verliese in die verlede verwerk is. Die kind verwerk die verlies intern sowel as ekstern. Interne verwerking behels drome of nagmerries, die kind se verhouding met ander en die kind se fisiese en psigologiese gesondheid. Die kind moet dus, net soos ‘n volwassene, genoeg tyd gegun word om te rou (Von Wielligh 2006:35).

Cook (in Von Wielligh 2006:35) beweer dat in gesprekke wat hy gevoer het met volwassenes wat kleintyd ‘n ouer aan die dood afgestaan het, die volwassenes beweer dat hul sterk wrok- en woedegevoelens gekoester het, veral wanneer hulle uit die begrafnisproses gesluit is. Begrafnisreëlings maak deel uit van die afslutingsproses en as dit uitgelaat word, sal die betrokke persoon gedurig onvoltooidhede ervaar.

Von Wielligh (2006:35) noem dat die adolescent besef dat die dood van ‘n ouer finaal en onomkeerbaar is. Hulle grootste vrees is dat die oorblywende ouer ook sal sterf. Adolescente vind die dood van ‘n ouer traumatis en vind dit soms moeilik om met hul vriendekring oor die oorblywende ouer te praat. Sussillo (in Von Wielligh 2006:35) beskryf dit as volg:

“In effect, some adolescents may experience the loss of being psychically held by both parents when one dies. When grief intrudes in bursts, the adolescent’s experience in the absence of emotionally attuned others, may be alarming, profoundly isolating and despairing.”

Die verlies van ‘n ouer kan ‘n groot impak op die vroeë adolescent hê. Dit blyk vir die navorser uit die bogenoemde dat dit vir die adolescent moeilik is om met haar portuur daaroor te gesels, en die feit dat baie kinders uitgesluit word uit die rouproses, kan die impak op die kind vergroot.

Hierna sal die vroeë adolescent se reaksies op die dood van ‘n ouer bespreek word.

2.3.2 VROEË ADOLESCENT SE REAKSIES OP DIE DOOD VAN ‘N OUER

Vervolgens sal gefokus word op die vroeë adolescent se reaksies op die dood van ‘n ouer, deur klem te lê op die sigbare verandering by die kind in terme van emosies, sosialisering, fisiese verandering en kognitiewe funksies.

2.3.2.1 EMOSIONELE REAKSIE

Kinders is geneig om die oorblywende ouer se emosies en gedrag te modelleer. As die oorblywende ouer dus voortleef asof niks gebeur het nie, mag die adolescent te skuldig voel om anders op te tree. Van groot belang is dus die manier waarop die oorblywende ouer rou (Grobler 2000:29).

Die outeur lys die volgende as emosionele reaksies na die afsterwe van ‘n ouer:

- Hartseer

Harris (in Grobler 2000:38) bewys dat adolessente dikwels probeer om nie uiting te gee aan hulle hartseer nie, aangesien hulle dink dat dit as onvanpas beskou sal word. Sy beweer dat adolessente druk deur die samelewing beleef om sterk te wees en nie te huil nie. Hierdie hartseer word dikwels omgesit in onderdrukte en geïsoleerde rou.

– **Skuldgevoelens**

Adolessente ervaar dikwels skuldgevoelens wat met die dood van die ouer gepaard gaan. Soos reeds genoem, voel die adolescent dikwels skuldig omdat sy nie ‘genoeg’ gedoen het in die konflikbelaaise adolescent-ouer verhouding nie. Staudacher (in Grobler 2000:38) wys dit deur die volgende aanhaling:

“It seems like every time my mother hugged me, I squirmed out of her reach. I always wanted to be on my own, to go with my friends outside. If I would have hugged her back, she would have felt better. She needed to be shown affection but I didn’t show her I cared.”

Grobler (2000:38) is van mening dat as skuldgevoelens nie hanteer word nie, dit maklik kan verander in selfpynigende gedrag.

– **Depressie**

Gedurige gevoelens van hartseer en neerslagtigheid by die adolescent kan verband hou met depressie. Hughes (1995:10) glo dat depressie waarvan die aanvang direk na die dood van ‘n geliefde is, die volgende insluit: angs, skuldgevoelens, konstante hartseer, irritasie en aggressie, gedagtes wat heeltyd om die dood draai. Volgens die outeur kan die depressie homself herhaal, selfs jare na die oorspronklike afsterwe.

– **Angstigheid**

Die adolescent, veral seuns, ervaar dikwels druk van die samelewing en veral van die familie om volwasse op te tree na die dood van ‘n ouer. Boodskappe soos “groot en sterk en hoof van die huis” word dikwels aan hulle weergegee. Grobler (2000:39) is van mening dat die onregmatige druk daartoe kan lei dat die adolescent toenemend angstig en bekommern raak oor die algemene funksionering en behoud van die oorblywende gesinslede.

– **Aggressie**

Van Niekerk en Van der Spuy (in Grobler 2000:40) verwys daarna dat adolesente selde weet hoe om op ‘n aanvaarbare manier uiting te gee aan woede en dat woede-uitbarstings dikwels by hierdie ouderdomsfase voorkom. Volgens genoemde outeurs kan ‘n gebrek aan vaardighede ten opsigte van die hantering van aggressie en woede daartoe aanleiding gee dat die adolescent wat ‘n ouer aan die dood afgestaan het, hierdie emosies na binne keer, wat tot latere komplikasies kan lei.

– **Belewning van ‘n leemte**

Die adolescent heg baie emosionele waarde aan artikels wat aan die oorledene behoort het (Grobler 2000:40). Hulle is ook geneig om die artikels by hulle te hou. Die outeur wys daarop dat die kind veral ‘n gemis sal voel aan die oorlede ouer tydens spesiale geleenthede in die kind se lewe, byvoorbeeld tydens skoolfunksies soos ‘n matriekafskeid.

Volgens die navorser is die emosionele reaksies op die afsterwe van ‘n ouer van groot belang en die oorblywende ouer of ander verantwoordelike volwassenes moet fyn let op die emosionele reaksies wat by adolesente voorkom.

2.3.2.2 KOGNITIEWE REAKSIE

Die dood van ‘n ouer word kognitief deur die adolescent verstaan en die adolescent ervaar die verlies as ‘n werklike verlies. Aangesien die adolescent oor meer kognitiewe vaardighede beskik as die jonger kind, sal die adolescent die presiese datum van die afsterwe onthou, asook detail van die begrafnis (Grobler 2000:40). Kübler-Ross (1983:84) is ook van mening dat die adolescent die dood as permanent ervaar en besef dat die ouer nie gaan terugkom nie.

Volgens die navorser word die dood dus kognitief deur die adolescent ervaar as ‘n vaste en onveranderlike realiteit.

2.3.2.3 SOSIALE REAKSIE

Grobler (2000:40) is van mening dat die adolescent wat ‘n ouer aan die dood afgestaan het, dikwels versigtig is vir die stigting van nuwe verhoudings. Die vrees om weer voor die verlies van ‘n betekenisvolle persoon te staan te kom, is dikwels so groot dat hierdie kinders eerder verdere verhoudings vermy.

Die genoemde outeur wys daarop dat die adolescent sosiaal uit voel op grond van die feit dat sy ‘n ouer aan die dood afgestaan het. Die adolescentes voel anders as hulle vriende en die outeur wys ook daarop dat die kinders in die tweede jaar van die afsterwe van die ouer sosiaal meer onttrek. Hy maak melding daarvan dat die kinders nie noodwendig minder vriende het nie, maar dat hulle vriendskapsverhoudings meer gekompliseerd is as die van ander kinders (Grobler 2000:41).

Grobler (2000:41) wys daarop dat die adolescent graag deel wil voel van die portuurgroep, maar dat die dood van ‘n ouer dikwels daartoe aanleiding gee dat die adolescent anders voel en nie juis by die portuurgroep inpas nie.

Daar moet gelet word op die adolescent se sosiale reaksies op die dood van ‘n ouer. Volgens die navorser moet sosiale verhoudinge met die portuurgroep deur die oorblywende ouer aangemoedig word (Grobler 2000:41).

2.3.2.4 FISIESE REAKSIE

Kinders wat enige vorm van rou deurgaan, mag dalk aan hulle emosies 'n fisiese uitlaat gee. Vir die ouer in rou kan hierdie simptome van groot kommer wees, veral as die afsterwe van die ander ouer gepaard gegaan het met siekte. Die simptome moet ernstig opgeneem word deur dokters en ouers. Daar moet eers 'n deeglike ondersoek gedoen word, waarna daar aan die kind verduidelik word waar die simptome vandaan kom. Rou-terapie wat deur die hele familie bygewoon word, sal 'n drastiese afname in die psigosomatiese simptome tot gevolg hê (Pennels & Smith 1995:130). Grobler (2000:41) noem die volgende simptome wat by die kind in rou mag voorkom (ouderdomme word egter nie gespesifiseer nie): hoofpyn, maagpyn aandagafleibaarheid, diarree en naarheid. Die simptome het almal 'n groot uitwerking op die kind se skolastiese vordering. Hardlywigheid kan aanleiding gee tot 'n verlies aan eetlus en dit kan weer lei tot ernstiger probleme soos anoreksie. 'n Gevoel van leegheid en 'n styfheid in die bors en keel kom ook gereeld voor. Dit gaan gewoonlik gepaard met angstigheid.

2.3.3 DIE ROUPROSES VAN VROEË ADOLESCENTE

Verskillende stadiums van rou word as volg deur Von Wielligh (2006:29) bespreek. Die navorser is egter van mening dat Zisook en Shucter (in Stroebe, *et al.* 1993:25) se weergawe van die rouproses eerder gebruik behoort te word, aangesien dit nie so rigied is soos die onderstaande nie. Die laasgenoemde outeurs se stadia volg na die onderstaande.

1. Skok en ongeloof

Skok kan die vorm aanneem van pyn en 'n dooie gevoel, asook 'n gevoel van totale apatie, kalmte of woede (Von Wielligh 2006:29).

2. Ontkenning

Hierdie fase maak gewoonlik die eerste veertien dae van die rouproses uit, maar kan in baie adolesente selewens weke lank aanhou. Gedurende hierdie

fase tree die kind en adolescent op asof die dooie persoon steeds lewe (Von Wielligh 2006:29).

3. Groeiende bewustheid

Tydens hierdie fase voel dit vir die adolescent wat rou asof sy abnormaal is. Sy word telkens oorval deur die verskeidenheid van emosies waaroor sy geen beheer het nie wat die volgende kan insluit: ‘n soeke en smagting na die dooie persoon, woede, depressie (wat gevoelens van hulpeloosheid en leegheid insluit) en skuldgevoelens, wat al die “wat as”-vra insluit. Angs kom in sommige gevalle voor wanneer die adolescent die volle omvang van die verlies besef en verstaan (Von Wielligh 2006:29).

4. Aanvaarding

Vind gewoonlik plaas gedurende die tweede jaar van rou. Hierdie aanvaarding kan egter op enige ander stadium plaasvind (Von Wielligh 2006:29).

Zisook en Shucter (in Stroebe, Stroebe & Hansson 1993:25) maak egter die aanname dat rou nie ‘n liniére proses met konkrete grense is nie, maar eerder ‘n samestelling van oorvleuelende, vloeiende fases, wat verskil van persoon tot persoon. Dit is om die rede dat die outeurs aanbeveel dat die genoemde stadiums slegs as riglyne beskou behoort te word en nie gebruik moet word om te sien waar in die rouproses die persoon behoort te wees nie. Drie oorvleuelende stadiums word genoem: (1) ‘n aanvanklike periode van skok, ongeloof en ontkenning, (2) ‘n tussentydse akute rouperiode waar akute somatiese en emosionele ongemak en onttrekking van die samelewingsvoorkom en (3) ‘n opbouende periode van herstel.

Volgens Zisook en Shucter (in Stroebe, *et al.* 1993:24) kan die eerste fase duur van enigiets tussen ‘n paar uur tot ‘n paar weke. Die stadium word gewoonlik gekenmerk deur wisselende grade van ongeloof en ontkenning. Gevoelens van afgestomptheid, verlamming en ongeloof oor die dood wat plaasgevind het, is ook eienskappe van hierdie tydperk. Die rourituele, asook die ondersteuning van familie en vriende wat heeltyd betrokke is, help gewoonlik die persoon in rou deur hierdie tydperk (Zisook & Shucter in Stroebe, *et al.* 1993:24).

Die tweede fase, akute rou, kom gewoonlik voor wanneer die persoon in rou die dood emosioneel en kognitief erken. Hierdie stadium word meermale vergesel deur intense gemoedskommelings en sosiale onttrekking. Pynlike preokkupasie met die afgestorwene kom ook hier voor. Somtyds oorheers die afgestorwe persoon die gedagtegang van die persoon in rou en hierdie persoon kan obsessief raak met alles wat betrekking het tot die dooie (Zisook & Shucter in Stroebe, *et al.* 1993:25). Die akute rouperiode kan self vir 'n paar maande voortduur voordat daar stadig beweeg word na betervoel en die gevoel van 'kan aangaan' met die lewe. In die herstelperiode kan die persoon in rou verwoord wat die afsterwe vir hulle beteken het en dat hulle gerou het waarna hul kan begin om die fokus te verskuif na die wêreld om hulle. Herinneringe en eensaamheid mag deel vorm van die wêreld, maar die afgestorwene is nie. Die hoofpunt van hierdie stadium is dat die persoon in rou kan erken dat hulle gerou het, maar nou kan terugkeer na normale aktiwiteite soos werk. Dat hulle weer geluk kan ervaar en dat hulle weer liefde kan ontvang en uitdeel (Zisook & Shucter in Stroebe, *et al.* 1993:25).

In die studie word van Gestalt-groepterapie gebruik gemaak. Dit word vervolgens bespreek.

2.4 GESTALT-GROEPTERAPIE

Die doel van die Gestaltbenadering is om te ontdek, te eksplorieer en om die eie self, patroon en heelheid te ontdek. Die hoofdoel van Gestalt is die insluiting van al die dele van die mens. Slegs op hierdie manier kan die mens word wat sy al reeds is en wat sy potensieel tot in staat is (Clarkson 1989:1). In die studie word Gestalt-groeptwerk beskou as terapie wat in groepverband gaan plaasvind, maar tog gefokus is op die bevordering van self-bewustheid van die individu.

Volgens Harman (1989:16) is die pligte van die Gestaltterapeut drieledig van aard. Dit is om bewustheid te faciliteer op 'n intrapersoonlike, interpersoonlike en in groepsverband. Met ander woorde, die terapeut kan funksioneer as 'n terapeut vir die individu, as 'n faciliteerder vir intrapersoonlike prosesse of as 'n konsultant tot die groep as sisteem. Verder beweer die genoemde outeur dat die faciliteerder 'n konsultasieverhouding met die lede moet bewerkstellig. Sy moet die groep help om

op een of ander wyse berusting te vind en sy moet die onvoltooidhede aanspreek wat nie deur die groep aangespreek is nie.

Volgens Oaklander (1988:290) is dit belangrik dat die terapeut die volgende onthou: Die terapeut moet altyd 'n atmosfeer in die groep skep waar die deelnemers veilig voel en aanvaar word. Modellering is baie belangrik omdat die deelnemers opsig na die terapeut, dus moet die terapeut te alle tye bewus wees van die gedrag wat sy openbaar. Dit is ook vir Oaklander (1988:290) van groot belang dat die terapeut deelneem aan meeste van die groepsaktiwiteite. Dit stel die groep gerus en laat die terapeut insmelt as deel van die groep. Die terapeut moet ook volgens die ouer voortdurend bewus wees van elke kind en nie toelaat dat iets wat die kind seermaak, oorgesien word nie. Wanneer daar 'n situasie opduik waarin een van die kinders ongemaklik voel, moet dit volgens die genoemde ouer onmiddellik aangespreek word. Zinker en Yalom (in Harman 1989:17) noem dat Gestaltgroepe 'n ontwikkelingspatroon vorm wat as volg lyk: (1) Oppervlakkige kontak en ondersoek, (2) konflik en identiteit (3) samevloeiing en isolasie en (4) sterk kohesie. Volgens die navorsers verskil elke groep, en moet die groep as sulks hanteer word.

Na mening van Grundling (2004:65) berus Gestaltgroepwerk op die volgende doelstellings vir die individuele groeplede:

- integrasie van polariteit in die self;
- om kontak met die self en ander te bewerkstellig;
- om selfstandigheid teenoor afhanklikheid te kweek;
- om bewustheid van eie gevoelens, gedagtes en gedrag in die hede te verhoog; en
- om die self beter te leer ken deur eksperimentering met gedrag.

Volgens Grundling (2004:65) is een van die belangrikste doelstellings vir elkeen in die groep om helder en duidelike vrae te rig ten opsigte van eie behoeftes. Die fasilitaator kan vir die groep 'n voorbeeld wees. 'n Verdere doelstelling is konflikhantering (Grundling 2004:65). Om ondersteuning aan mekaar te bied, is baie belangrik. Die fasilitaator maak die groep bedag daarop dat hulle geleid sal word om mekaar te ondersteun en om mekaar te help om aan alternatiewe te dink, en dat die

verantwoordelikheid nie net op die fasilitaator rus nie. Die groep in plaas van die fasilitaator word dus gebruik vir probleemoplossing. Die groep word ook aangemoedig om mekaar uit te daag tot verandering en uitbreiding van insig en grense, en om wedersydse vertroue en 'n atmosfeer vir werk te skep (Grundling 2004:65).

Volgens Grundling (2004:84) bied groepwerk 'n baie realistiese element aan terapie, omdat die kind leef in 'n wêreld met ander kinders, en daarom moet hulle leer om ander kinders se reaksies en gevoelens te respekteer. Groepe is dus 'n natuurlike opset waar daar met kinders gewerk kan word. Die kind kry geleentheid om in sy natuurlike gang van interaksie te leer omtrent haarself en ander groepelde. Die terapeut moet daarop let dat die groep bly by wat op die voorgrond van die deelnemers is en nie hul eie agendas volg nie.

Groepwerk is 'n uitdagende en dinamiese metodiek wat veral baie sinvol met die kinders toegepas kan word. Die benutting van verskeie tegnieke kan die groepproses baie lewendig en interessant maak en kan terselfdertyd bewustheid en die neem van verantwoordelikheid by groepelde aanmoedig. Groepwerk-benaderings is waardevol vir die terapeut in haar strewe om in die behoeftes van kinders te voorsien (Grundling 2004:84).

In die Gestalt-groepterapie wat in hierdie studie gedoen sal word, sal die terapeut poog om die adolescent te lei van omgewings-ondersteuning, waar die adolescent sterk leun op die ondersteuning van ander, na self-ondersteuning waar sy selfregulerend is en spontaan kan groei.

2.4.1 GESTALTBEGINSELS WAT OP DIE STUDIE BETREKKING HET

Harman (1989:4) sê dat dit sy hoop vir die mens in Gestaltterapie is om die volgende te bereik: dat elke mens in Gestaltterapie beweeg na 'n groter bewustheid van homself. Elke mens moet ook leer om sy ervarings te eien, eerder as om dit op ander mense te projekteer. Dit is verder vir die outeur van belang dat elke mens moet leer om sy behoeftes te herken en vaardighede te ontwikkel om die behoeftes te bevredig. Die mens moet dus beweeg na selfonderhou, eerder as om op ander mense te steun.

Dit is verder ook vir Harman (1989:4) belangrik dat die mens moet beweeg na ‘n voller kontak met sy sensasies – leer om te ruik, te proe, te hoor, te voel en te sien. Hy moet verder ook leer om sensitief te raak vir sy omgewing en terselfdertyd bewus te wees van potensieel skadelike situasies. Dit is ook van groot belang dat elke mens in Gestaltterapie leer om verantwoordelikheid te neem vir keuses en die gevolge vir keuses te dra. Verder moet elke mens gemaklik voel met sy fantasielewe asook die uitlewing daarvan (Harman 1989:84).

Simkin en Yontef (in Harman 1989:5) beweer: “In Gestalt therapy, the goal is always awareness and only awareness. In other words, it is through awareness that one knows if he is responsible or authentic, or if he is in contact with his sensations, and so forth. Without awareness and contact we are lulled into believing that we are doing what we think we are doing.”

Die groepterapie in die studie word gerig deur die gebruik van sekere temas. Van die temas word indirek met sommige Gestaltbeginsels verbind. Die verband en die beginsels sal hier verduidelik word.

Voorgrond – Dit is ‘n belangrike konsep wat ‘n definitiewe rol sal speel in die sukses van enige studie wat gedoen word. Die konsep beteken volgens O’Leary (1992:11) “when certain happenings are in the focus of awareness, while others are in the background.” Vir die studie om geslaagd te wees moet die deelnemers almal die dood van ‘n ouer op hul voorgrond hê, en nie ander aspekte, byvoorbeeld honger of dors nie. Dit is om hierdie rede dat daar vir dit voorsiening gemaak sal word.

Bewustheid – Gestaltterapie fokus daarop om kinders se bewustheid in die hier-en-nou te bevorder. Die invloed van die verlede en die verwagting van die toekoms word nie afgemaak nie, maar groei kan nie plaasvind deur die verlede te herskep of die toekoms te probeer voorspel nie. Die enigste realiteit waarmee die terapeut kan werk, is die hier-en-nou, want dit is al wat die kind kan ervaar. Die terapeut stel belang in hoe die onvoltooidhede die kind se hier-en-nou

beïnvloed (Blom 2004:58). In die studie fokus die navorser dus op die onvoltooidheid van die ouer se dood en hoe dit die kind se lewe tans beïnvloed.

Onvoltooidhede – Volgens O’Leary (1992:15) kan die terminasie van ‘n verhouding deur onverwagte dood of egskeiding dikwels lei tot die ontstaan van onvoltooidhede. In die gevalle het die individue dikwels nie gerou nie, of die situasie net vermy en nie die verhouding behoorlik afgesluit nie. Hulle het met ander woorde hulle onaangename gevoelens geïgnoreer en dit het dus tydelik verdwyn, maar dit sal op die lange duur weer na vore kom. Dit het dus geleid tot onopgeloste gevoelens of onvoltooidhede. In die studie word daar gefokus op die onvoltooidhede wat die kinders kan ervaar as gevolg van die dood van ‘n ouer.

Rol van die verlede – Die rol van die verlede word nie deur die navorser geïgnoreer nie, maar daar word gekyk na die impak wat die verlede op die deelnemer se hier-en-nou het. Die navorser let in hierdie studie op die persoon as ‘n geheel en sluit dus nie die verlede uit nie (O’Leary 1992:15). Onder volg hierdie gedeelte van die temas:

GEBEURE RONDOM DIE DOOD ...

Ek onthou die dag toe sy dood is ...

Sy is dood, omdat ...

Die begrafnis ...

Verantwoordelikheid – Aanvaarding van verantwoordelikheid vir jouself is een van die kernbeginsels van Gestaltterapie (O’Leary 1992:15). Kinders word geleid van afhanklikheid tot in ‘n posisie waar hulle op hulself kan staatmaak vir ondersteuning. Die maak van die scrapboek kan hulle lei tot die aanvaarding dat hul wel ‘n stem het en verantwoordelik is vir hul eie emosie en wat hul daarmee maak. Onder volg diè gedeelte van die temas:

EMOSIES RONDOM DIE GEBEURE ...

Dinge wat verander het vandat sy dood is ...

Ek ervaar verskillende emosies ... (skuld, pyn en verdriet, bangheid, moedeloosheid, woede, dankbaarheid, liefde ...)

Your feelings are special to you ...

Kontak – Yontef en Jacobs (in Blom 2004:19) stateer dat kontak verwys na die in-kontak wees met wat na vore kom in die hier-en-nou, oomblik vir oomblik. Gesonde kontak kan beskou word as die kind se vermoë om met die omgewing kontak te maak deur gebruik te maak van hul sintuie, bewustheid en geskikte gebruik van hul liggeme, die vermoë om aan emosies op ‘n gesonde wyse uiting te gee en die vermoë om hul intellek te gebruik om gedagtes en behoefté uit te spreek. O’Leary (1992:34) wys uit dat reuk een van die primitiewe kontak-funksies is, en dat dit bevorder kan word deur die gebruik van parfum. In die studie word daar klem geplaas op die gebruik van sintuie om kontak te maak. Onder volg hierdie gedeelte van die temas:

EK ONTHOU ...

Foto van die een wat dood is ...

Sy was belangrik vir my, omdat ...

My gunsteling herinnering van haar ...

Sy het vreeslik gehou van ...

Sy het geruik soos ...

Ek onthou hoe haar klere gelyk het ...

Sy het gevoel soos ...

In die studie fokus die navorser op die hoop vir die toekoms en daar word klem geplaas op die verantwoordelikheid wat die deelnemers het om te help om die toekoms raak te sien. Dit wat die deelnemer vir ander mense kan doen en hoe om die pad wat voorlê aan te pak, word benadruk. Die volgende is hierdie gedeelte van die temas:

HOOP VIR DIE TOEKOMS ...

Al die mense wat vir my omgee ... (jou wêreld)

Ek kan ook vir ander mense omgee ...

Ek kan steeds gelukkig wees en pret hê ...

Die pad vorentoe ...

Soms as ek haar mis, kan ek ... doen om nader aan haar te voel ...

Al die bogenoemde temas sal in groepsverband behandel word. Die klem word deurentyd geplaas op die bewustheid van die deelnemers.

Die geskiedenis van scrapbooking en die rede waarom scrapbooking gedoen word, sal vervolgens bespreek word.

2.5 SCRAPBOOKING

2.5.1 DIE ONTSTAAN VAN SCRAPBOOKING

Die gebruik van die scrapboek in een of ander vorm bestaan al vir eeue, lank voor die ontstaan van foto's. Van die eerste metodes van scrapbooking sluit in dagboeke, joernale, vriendskapsalbums en algemene boeke (Boomer & Morbin 2006:11). Gedurende die Renaissance-tydperk was die “algemene boeke” veral gewild. Dit is gebruik om idees notas en alledaagse gebeure in op te teken. Die boek het gewoonlik ‘n sekere tema gevvolg, byvoorbeeld observasies oor die lewe en die dood, poësie of naaldwerkwenke (Boomer & Morbin 2006:11).

Volgens Boomer en Morbin (2006:11) was vriendskapsalbums wat haarflegsels en gedigte oor die spesifieke persoon bevat baie populêr in die 17de eeuse Duitsland. Die gedeeltes is geskryf as ‘n herdenking en huldiging van die persoon. Mark Twain was ‘n ywerige scrapbooker. In 1872 het hy die eerste selfplak scrapboek ontwerp. Die primêre periode vir scrapbooking was gedurende die laat 1800's. Victoriaanse tydskrifte het artikels gepubliseer oor hoe om scrapbooking te doen en wat om alles in die boek in te sluit. Vanaf 1940 het die gewildheid van die scrapboek afgeneem en foto's het die joernaalgedeelte heeltemal vervang. Scrapbooking soos dit vandag bekend is, het in die middel 1970's in Amerika ontstaan. Die populariteit het stadig toegeneem totdat dit in die laat '90s 'n ontploffing beleef het (Boomer & Morbin 2006:11).

2.5.2 DIE REDE VIR SCRAPBOOKING

Scrapbooking is ‘n maklike manier om uiting te gee aan opgekropte emosies. Daar is nie reëls aan gekoppel nie en elke album is uniek en baie persoonlik. Scrapbooking kan beoefen word deur enigiemand en vir enige doel wat die persoon kies (Boomer & Morbin 2006:11).

Volgens Morbin (in Boomer & Morbin 2006:8) gaan scrapbooking oor die foto’s en die stories agter die foto’s. Wanneer sy bladsye doen oor herinneringe van iemand wat dood is, sal sy navrae doen by mense wat die persoon goed geken het, en dan ‘n aandenkingsgedeelte by die foto insluit.

Boomer in Boomer en Morbin (2006:9) beweer sy doen scrapbooking omdat dit ‘n geskenk en nalatenskap aan haar familie is. Sy geniet ook die sosiale komponent van scrapbooking, aangesien sy in groepsverband aan die aktiwiteit deelneem. Dit is ook om hierdie rede dat die navorser die vroeë adolescent vir die studie gebruik, aangesien die vroeë adolescent juis in ‘n sosialiseringsfase is en dus om daardie rede by scrapbooking in groepsverband sal baatvind.

Volgens die bovenoemde auteurs kan aandenkings in jou scrapboek bygevoeg word om die boek meer persoonlik te maak. Boomer en Morbin (2006:9) sluit voorbeeld in van juwele, muntstukke, briewe of sertifikate. Boomer en Morbin (2006:9) beweer ook dat as inskrywings saam met die artikels gebruik kan word, dit die doel verder versterk. In die studie sal die deelnemers aangemoedig word om persoonlike items van die oorledene soos byvoorbeeld ‘n gedeelte van ‘n kledingstuk, aan te heg sodat die boek meer persoonlik is.

Joernaal-inskrywings vorm ‘n belangrike deel van scrapbooking. Dit is terapeuties van aard en vorm deel van wie jy as persoon is. Joernaalkrywings maak foto’s en gebeure duidelik en maak dit ook persoonlik. ‘n Scrapboek handel oor herinneringe oor ‘n persoon of oor ‘n oomblik. Dit is net soveel makliker om dit op te roep as daar ‘n geskrewe gedeelte by die foto is (Boomer & Morbin 2006:59).

Nog ‘n rede hoekom scrapbooking so maklik is om te doen, is omdat die aantal benodigdhede wat gebruik gaan word afhang van persoon tot persoon se persoonlike smaak en voorkeure (Boomer & Morbin 2006:59).

Die belangrikste benodigdhede vir scrapbooking word duidelik deur Boomer en Morbin (2006:18) in hul boek, Cleanline Scrapbooking, uiteengesit. In hierdie studie word al die benodigdhede deur die navorsing verskaf. Dit bestaan uit ‘n scrapboek, suur-vrye plakmiddel, sny-apparate en ander versierings wat benodig word. Die deelnemers sal self foto’s en ander aandenkings van die persoon wat dood is verskaf. Enige materiaal wat van betekenis is, mag gebruik word.

2.6 SLOT

Soos afgelei kan word van al die bestaande inligting, is rou ‘n baie persoonlike, dog nodige deel van gesonde funksionering. Die vroeë adolescent met haar vinnig-veranderende lewe het soveel meer struikelblokke wat oorkom moet word en dit kan die rouproses bemoeilik. Wanneer daar egter geskikte hulp vir die vroeë adolescent aangebied word, kan dit die rouproses vergemaklik en bespoedig.

In die bestaande hoofstuk is daar gefokus op die ontwikkeling van die vroeë adolescent. Die impak wat rou op die ontwikkeling van die vroeë adolescent het, is ook volledig bespreek. Die Gestaltmodel en die gebruik van Gestalt-groepterapie is genoem. Die verband wat bestaan tussen rou en die gebruik van ‘n scrapboek, is voorlopig ondersoek en moontlike voorstelle is gemaak van temas wat gebruik kan word om die helingsproses te rig.

In Hoofstuk drie sal daar gefokus word op die navorsingsontwerp as uiteensetting van die wyse waarop die studie aangepak gaan word.

HOOFSTUK 3

EMPIRIESE GEGEWENS

3.1 INLEIDING

Empiriese gegewens behels, volgens Odendaal en Gouws (2005:215), inligting wat berus op ondervinding of proefneming en nie op teorie of berekening nie. Die hoofstuk sal as ‘n uiteensetting dien van die wyse waarop die empiriese studie uitgevoer is. Vervolgens sal die navorsingsbenadering, navorsingstrategie en die wyse van data-insameling breedvoerig bespreek word. Die steekproef en steekproeftrekking sal verduidelik word en daar sal uiteengesit word hoe elke deelnemer by die steekproef ingesluit is. Die deelnemers se agtergrondinligting word ook bespreek. Die agtien temas wat die studie gerig het en die wyse waarop Gestalkonsepte met die temas gebind het, sal breedvoerig bespreek word.

Vervolgens sal die doel en doelwitte van die studie bespreek word.

3.2 DOEL VAN DIE STUDIE

Fouché (2002a:107) omskryf die doel van ‘n studie as die einddoel waartoe ‘n poging of ambisie gerig is. Volgens Odendaal en Gouws (2005:171) is ‘n doel iets wat ‘n individu poog om te bereik – iets waarna die individu strewe, ‘n oogmerk.

Die doel van die empiriese studie was om die benuttingswaarde van scrapbooking as Gestalthulpmiddel binne die rouproses te ondersoek. Die volgende doelwitte is uiteengesit om te help om die doel te verwesenlik.

3.2.1 DOELWITTE

Odendaal en Gouws (2005:172) noem dat “die doelwitte van ‘n studie dit is waartoe die navorser mik, dit is die einddoel wat die navorser met sekere voorafbepaalde stappe wil bereik.”

Om die bogenoemde doel te bereik, is die volgende doelwitte geïdentifiseer en op die volgende wyses bereik:

- Hoofstuk 1: ‘n Algemene uiteensetting en inleiding tot die studie is bereik deur literatuur minimaal te ondersoek om sodoende teoretiese aspekte soos scrapbooking en Gestalt-groepterapie rondom die navorsing te verduidelik. Die navorsingsbenadering, doelwitte en steekproef is ook in hierdie hoofstuk bespreek.
  - *Die navorser het die bogenoemde doelwit bereik deurdat daar ‘n oorsigtelike verduideliking gebied is van die hoofkonsepte van die studie.*
  - *Volgens die voorafgaande literatuurondersoek, het dit duidelik gevlyk dat die daarstelling van enige hulpmiddel wat terapeuties gebruik word, kan bydra tot verligting na die dood van ‘n ouer.*
- Hoofstuk 2: Om deur die voorlopige literatuurstudie duidelike konseptuele raamwerke te ontwikkel wat as temas kan dien gedurende scrapbooking in die terapeutiese situasie. In die literatuurstudie wat onderneem is, is die begrippe scrapbooking, die dood van ‘n ouer, vroeë adolessensie en Gestalt-groepterapie breedvoerig bespreek.
  - *Gedurende die voorlopige literatuurstudie het die navorser van die literatuur gebruik gemaak om temas te ontwikkel wat tesame met die scrapbooking gebruik is. Voorbeeld van bestaande temas is bestudeer en aangepas vir die doeleindes van die studie.*
- Hoofstuk 3: Om scrapbooking in die Gestalt-groepkonteks met vroeë adolessente toe te pas; waarna ‘n beskrywing van die proses verskaf sal word.
  - *Om hierdie doelwit te bereik, moes die navorser van scrapbooking gebruik maak om saam met die gekose temas die proses van rou in ‘n Gestaltgroep te rig. Die navorser het hierdie doel bereik deur ‘n groep van drie vroeë adolessente deelnemers deur die temas te begelei. Hul het elk ‘n scrapboek gemaak oor die persoon wat gesterf het.*

- *Scrapbooking in Gestalt-groepkonteks is aangepak met vroeë adolesente en waardevolle inligting is deur middel van gesprekke wat met die deelnemers gevoer is, uit hierdie sessies bekom.*
- Om ‘n deeglike literatuurkontrole uit te voer na die afhandeling van terapie, waartydens die uitkomste van die navorsing met bestaande literatuur geïntegreer sal word.
  - *Nadat die empiriese gedeelte van die navorsing afgehandel is, is bevindinge met bestaande literatuur gekorreleer.*
- Hoofstuk 4: Om bevindinge en gevolgtrekkings vanuit die studie weer te gee, waarna aanbevelings vir ander terapeute geformuleer sal word ten einde dienslewering te bevorder.
  - *Bevindinge en gevolgtrekkings is vanuit die data gemaak en aanbevelings is geformuleer om die hulpmiddel meer effekief te maak vir ander terapeute.*

3.3 NAVORSINGSBENADERING

In die studie het die navorser van kwalitatiewe navorsing gebruik gemaak. Volgens Forinash (1993:69) vind kwalitatiewe navorsing altyd in ‘n natuurlike omgewing plaas en nie in ‘n laboratorium nie. Die outeur noem verder dat die tipe navorsing beskrywend van aard is en dat dit in woorde weergegee word en nie in getalle of syfers nie.

Forinash (1993:69) noem dat die navorser ook gefokus is op die proses wat plaasvind en nie noodwendig op die produk nie. Die outeur skryf dat die navorsing induktief van aard is, aangesien data gebruik word om gebeure te interpreteer en dan ‘n beginsel daaruit af te lei. Volgens Fouché en Delpoort (2002:80) poog die navorser in die tipe navorsing om die daaglikse lewe en verskynsels te beskryf. Die navorser probeer om deur die tipe navorsing in sy mees algemene vorm, navorsing te doen wat die deelnemer of proefpersone help om hul betekenis, gewaarwording en ervaringe weer te gee. Dit gee beskrywende data in die deelnemer se eie geskrewe of gesproke woorde. Dit behels die identifisering van die deelnemer se oortuigings en waardes wat

die navorsingsonderwerp aanspreek. ‘n Kwalitatiewe studie behels dus nie-statistiese metodes en gebruik klein, doelbewus-gekose monsters (Fouché & Delport 2002:80).

In die betrokke studie het die data-insameling in die deelnemers se natuurlike omgewing by Bramley Kinderhuis plaasgevind. Die sessies het in ‘n bekende kamer in die kinders se onmiddellike omgewing plaasgevind. Die kamer staan as die “teenzone” bekend, en is ‘n veilige plek waar al die tieners van die kinderhuis kan ontspan. Daar is in die navorsing gefokus op die proses wat plaasgevind het eerder as op die produk wat die deelnemers gemaak het. Die navorsing het met ander woorde na die prosesse gekyk waardeur die kinders gewerk het en nie spesifiek op die scrapboek gefokus nie.

Die soort navorsing wat in die studie gebruik is, sal vervolgens bespreek word.

3.3.1 SOORT NAVORSING

In navorsing kan daar tussen basiese en toegepaste navorsing onderskei word. In die studie word daar van toegepaste navorsing gebruik gemaak. Volgens Whitley (2001:30) word toegepaste navorsing gedoen om ‘n oplossing te vind tot ‘n probleem wat ‘n deel van ‘n gemeenskap beïnvloed. Die outeur noem verder dat die resultate wat verkry word, veronderstel is om direkte verligting tot die spesifieke probleem te bring. Die standaard van lewe word dus vir daardie spesifieke gemeenskap verbeter.

Toegepaste navorsing is, volgens Trochim (2006:3), ontwikkel om praktiese probleme van die moderne wêreld op te los eerder as om navorsing te doen net met die doel om kennis in te win. Volgens die onderstaande navorsers is die doel van toegepaste navorsing om die menslike toestand te verbeter. Sommige navorsers glo dat daar in die afgelope paar jaar ‘n algehele skuif in navorsing plaasgevind het: vanaf basiese tot toegepaste navorsing. In die betrokke studie is die benuttingswaarde van scrapbooking as hulpmiddel na die afsterwe van ‘n ouer, ondersoek. Die navorsing wat gedoen is, is dus direk gebruik om te poog om verligting te bring in die deelnemers se lewens.

In die studie het die navorser verder van toegepaste navorsing met ‘n ondersoekende aard gebruik gemaak. Dit word gedoen sodat mense ‘n beter kennis kan bekom oor ‘n sekere fenomeen (Ruane 2005:12). Sodoende word daar gewoonlik van kleiner navorsingsgroepe gebruik gemaak, sodat die navorser eerstehandse en ryk inligting kan bekom (Ruane 2005:12). In die navorsing het die navorser om hierdie rede ‘n kleiner groep betrek. Slegs drie deelnemers is gebruik. Die deelnemers het bevestig dat die gebruik van die kleiner groep kohesie bevorder het en die vroeë adolesente in die studie het gemakliker gevoel omdat die drie deelnemers vanuit dieselfde kinderhuis gekies is. Hulle was dus reeds met mekaar bekend en onnodige ongemak by die deelnemers kon vermy word. Volgens Oaklander (1988:285) berus die keuse van die grootte van die groep by die terapeut self. Die auteur is ook, nes die navorser, oortuig daarvan dat kleiner groepe by jonger kinders beter werk aangesien daar volgens die navorser se mening meer beheer uitgeoefen kan word in die kleiner groep, veral omdat die navorsing oor ‘n sensitiewe saak handel. So kon die navorser heeltyd aandag gee aan al drie die deelnemers en kon sy direk met elkeen kontak maak.

Die navorsingstrategie wat die navorser in die studie gevolg het, sal vervolgens bespreek word.

3.4 NAVORSINGSTRATEGIE

Fouché en Delport (2002:268) omskryf navorsingstrategie as die hele proses van navorsing, vanaf konseptualisering van die probleem tot die uiteindelike skrywe daarvan. Dit kan verder beskryf word as die keuses waaroor die navorser beskik om sekere fenomene volgens sekere “formules” te bestudeer. Die gevallestudie kan as een van die formules gesien word. Whitley (2001:37), Maycut en Morehouse (2001:153), asook Gillham (2000:9) beskryf ‘n gevallestudie as ‘n in diepte ondersoek van ‘n enkele geval of gevalle. Die auteurs beweer verder dat ‘n groot voordeel van die gebruik van ‘n gevallestudie in navorsing is dat dit natuurlik van aard is. Maycut en Morehouse (2001:153) meen dat wanneer ‘n gevallestudie dus gedoen word, mense bestudeer word in hul natuurlike omgewings, besig met daaglikse aktiwiteite van hul lewe.

Aangesien die dood van ‘n ouer ‘n sensitiewe onderwerp is, het die navorser besluit om van gevallestudies gebruik te maak. Deur die gebruik van gevallestudies kon ‘n in diepte ondersoek rakende die onderwerp gedoen word. Die deelnemers is geobserveer waar hulle deur die natuurlike emosies van rou gewerk het, deur die gebruik van scrapbooking en die gekose temas. Emosies is dus deur die navorser opgemerk en kon verder in diepte ondersoek word. Soos die deelnemers die scrapboek gemaak het, het die navorser opgelet dat die deelnemers verskillende emosies ervaar. Die navorser het dan gesprekke met die deelnemers gehad, waar die deelnemers die kans gebied is om die ervaring van die emosies met die navorser en die res van die groep te deel – as hul gemaklik gevoel het daarvan.

3.4.1 STEEKPROEF

Die navorser het in die studie van doelgerigte steekproeftrekking gebruik gemaak, wat ‘n vorm van ‘n nie-waarskynlikheidssteekproef is. ‘n Nie-waarskynlikheidsteekproef kan omskryf word as ‘n wyse van steekproefneming waar die waarskynlikheid om ‘n sekere kandidaat te kies nie bekend is nie, aangesien die populasiegrootte of die deelnemers van die populasie nie aan die navorser bekend is nie (Strydom 2005:201). ‘n Nie-waarskynlikheidsstreekproef word gewoonlik aangewend in kwalitatiewe studies en doelgerigte steekproeftrekking is een wyse waarop dit kan plaasvind.

Singleton (in Strydom & Venter 2002:207) verduidelik dat hierdie tipe steekproef-trekking totaal afhanklik is van die navorser se oordeel. Die navorser het self besluit watter kandidate vir die doeleindes van die studie mees geskik was, op grond van sekere eienskappe. In doelgerigte steekproeftrekking word die betrokke kandidaat gekies omdat hy die meeste van die eienskappe besit wat op die studie van toepassing is (Singleton in Strydom & Venter 2002:207). Die deelnemers is volgens die volgende kriteria beoordeel: Afrikaanssprekende vroeë adolesente, in Bramley Kinderhuis in Pretoria, Gauteng, tussen die ouderdomme van 11 en 14 jaar, wie se ouers ses maande en langer gelede oorlede is. Die kinders wat by die studie betrek is, se identiteit is beskerm en slegs voorletters word in die navorsing gebruik.

Die gevallestudies en agtergrondgegewens van elke deelnemer word vervolgens bespreek.

3.4.2 DATA-INSAMELING

Data-insameling is ‘n term wat gebruik word om die proses van insameling en voorbereiding van die nodige data te beskryf (Coxon 2003:1). ‘n Formele data-insamelingsplan word gewoonlik benodig en volgens Jupp en Sapsford (2003:1) verseker dit dat die data wat ingesamel word, akkuraat en geldig is.

Die navorser het van deelnemende observasie gebruik gemaak om die data in te samel. Volgens Strydom (2002:280) word daar van deelnemende observasie gebruik gemaak wanneer die navorser in diepte insig wil bekom oor die fenomeen wat bestudeer word. In deelnemende observasie rus die fokus grootliks op die natuurlike ervarings van die deelnemers. Die navorser moet deel word van die groep deelnemers, en so kan die navorser data insamel en interpreteer. Die navorser het die laasgenoemde doel bereik deur ook ‘n scrapboek met dieselfde temas as die deelnemers te maak. Die navorser kon sodoende in diepte insig bekom en die natuurlike ervarings van die deelnemers waarneem. Volgens die navorser se waarneming, het die deelnemers die navorser aanvaar as een van die groep, aangesien die navorser ook ‘n scrapboek gemaak het en in ‘n mindere mate deur van dieselfde verliese moes werk.

3.4.3 PROSEDURE EN WERKSWYSE

Die volgende prosedure was van toepassing in die studie:

- Die hoof van Bramley Kinderhuis in Pretoria, Gauteng is gekontak en navrae is gedoen oor kinders tussen die ouderdomme van 11 en 14 jaar, wie se ouer(s) ses maande en langer gelede oorlede is.
- Die maatskaplike werker van die kinders is gekontak en agtergrondgegewens is bekom.
- Die navorser het afsprake vir groepterapie met die kinders gemaak.
- Groeplede is aan mekaar voorgestel.
- Vertroulikheid en groepreëls is bespreek. Groepreëls is deur groeplede saamgestel en die navorser het aan die groep verduidelik wat hulle te wagte kan wees. Die tegniek van scrapbooking is ook verduidelik.

- ‘n Reëling is gemaak dat elke groeplid soveel foto’s van die oorledene kan bring as wat sy wil en dan volgens temas ander mediums.
- Die temas wat gebruik sou word in die navorsing, is aan die groep verduidelik en enige vrae is daaroor beantwoord.
- Daar is aan die groep verduidelik dat enige twee temas bygevoeg of wegelaat kan word as hulle dit so sou verkies.
- ‘n Afspraak is vasgestel vir twee terapeutiese sessies per week.
- Daar is aan hulle verduidelik dat daar in elke sessie aan twee temas gewerk sal word.
- Daar is ook aan die groep verduidelik dat hulle in die groep hul ervarings kan deel maar dat dit nie verpligtend is nie. Dit word egter aangemoedig.
- Die terapeutiese proses het as volg gewerk:
  1. Elke deelnemer het ‘n scrapboek ontvang wat haar eiendom bly en wat sy kan verpersoonlik.
  2. Elke deelnemer het van scrapbooking-bykomstighede gebruik gemaak wat deur die navorsing voorsien is.
  3. Elke tema is behandel, waartydens foto’s en ander aandenkings gebruik is om, saam met Gestaltbeginsels soos bv. sensoriese bewustheid, en die gekose temas soos bv. Sy het geruik soos ..., Sy het gevoel soos ..., die rouproses te rig.
  4. Waar die behoefte dan ontstaan het, is besprekings van sekere temas gehou.
- Daar is deur die hele proses gewerk word en al die temas is dus behandel en bespreek.
- Evalueringssessies is gedoen om die groep se terugvoer te kry oor die gebruik van scrapbooking as ‘n hulpmiddel om deur die rouproses te werk.

Die agtergrondgegewens van die deelnemers word vervolgens bespreek.

3.5 DIE BESPREKING VAN GEVALLESTUDIES

3.5.1 INLEIDING

Groepsessies is met drie deelnemers gehou en die sessies is deur die navorser benut vir die insameling van data. Elkeen van die deelnemers is na die terapeut verwys omdat hulle nog nie die dood van ‘n ouer verwerk het nie.

Die wyse waarop die steekproef verkry is, word volgende verduidelik.

3.5.2 GEVALLESTUDIE 1: B

3.5.2.1 BIOGRAFIEESE GESKIEDENIS

NAAM VAN KIND	B
OUDERDOM EN AKADEMIESE VLAK	13 jaar; Graad 7
GESLAG	Vroulik
HUISTAAL	Afrikaans
REDE VIR VERWYSING	Was nie deel van begrafnis van vader, dit lei tot probleme

3.5.2.2 AGTERGRONDINLIGTING

B is ‘n Graad 7-leerling aan ‘n laerskool in Pretoria. Haar vader is oorlede in April van haar Graad 6-jaar. B is die jongste van drie dogters. Al drie susters is tans in dieselfde kinderhuis in Pretoria. B is verwys vir terapie aangesien sy probleme ervaar met die aanvaarding van die dood van haar vader. B kon nie by die begrafnis wees nie, aangesien haar vader se familie hom in Namibië begrawe het. Haar paterne grootvader neem haar moeder ook kwalik vir omstredde besluite wat sy seun geneem het. Die moeder en die kinders is die begrafnis belet. B het verwoord dat sy voel sy kan met niemand oor haar vader praat nie, want “dit maak almal net hartseer”. Sy voel ook sy kan nie met haar moeder praat nie, want haar moeder “praat dit net weg” as sy

oor haar vader begin uitvra. B wou hulp hê omdat sy ‘n manier soek om te aanvaar dat haar vader dood is. Sy wou ook hulp hê om ‘n manier te kry om met die res van die gesin oor haar vader te kan praat.

3.5.3 GEVALLESTUDIE 2: H

3.5.3.1 BIOGRAFIESE GESKIEDENIS

NAAM VAN KIND	H
OUDERDOM & AKADEMIESE VLAK	14 jaar; Graad 8
GESLAG	Vroulik
HUISTAAL	Afrikaans
REDE VAN VERWYSING	Begeleiding in die aanvaarding na die dood van haar vader

3.5.3.2 AGTERGRONDINLIGTING

H, ‘n Graad 8-leerling aan ‘n Afrikaanse hoëskool in Pretoria, het haar vader 10 jaar gelede aan die dood afgestaan. H is die jongste van vier kinders. Sy het egter net kontak met haar een broer, aangesien sy al vir ‘n paar jaar in die kinderhuis bly. Sy het ook min kontak met haar biologiese ma. H se moeder het haar eers vertel van haar vader se dood toe sy 8 jaar oud was, hy is toe reeds vir 4 jaar dood. Die rede wat haar moeder vir haar gegee het vir haar vader se afwesigheid, was dat hy weggeloop het. Dit was vir H egter swaar om groot te word met die idee dat haar vader weggeloop het. H het, toe sy agt was, per toeval uitgevind dat hy dood is. Die gevolg is dat sy nie by die begrafnis betrokke was nie en sodende nie die geleentheid gehad het om deur die rouproses te werk nie. Met die betreding van die vroeë adolesente ontwikkelingsfase het sy probleme begin ervaar en opstandige gedrag teenoor haar afwesige moeder begin toon. H is dus om hierdie redes by die rou-groepterapie betrek.

3.5.4 GEVALLESTUDIE 3: M

3.5.4.1 BIOGRAFIESE GESKIEDENIS

NAAM VAN KIND	M
OUDERDOM EN AKADEMIESE VLAK	13 jaar; Graad 7
GESLAG	Vroulik
HUISTAAL	Afrikaans
RESE VIR VERWYSING	Aanvaarding van vader se dood

3.5.4.2 AGTERGRONDINLIGTING

M is ‘n Graad 7-leerling van ‘n laerskool in Pretoria. Haar vader is oorlede toe sy 5 jaar oud was. M is die middelste kind. Sy het ‘n ouer en ‘n jonger suster. M het geen kontak met haar jonger suster nie, aangesien sy ‘n paar jaar gelede deur ‘n ander gesin aangeneem is. M en haar ouer suster sien mekaar egter ‘n paar keer ‘n maand en ‘n hegte verhouding bestaan tussen die twee susters. M het geen kontak met haar moeder nie, maar haar ouer suster het wel. M was, soos die vorige twee deelnemers, nie betrokke by die vader se begrafnis nie en het eers na die tyd uitgevind dat hy dood is. Dit is vir M swaar omdat sy voel dat sy haar vader glad nie geken het nie en dat sy ook nie haar moeder kan uitvra oor hom nie. Sy kan egter van tyd tot tyd met haar suster oor haar vader gesels, maar dit gebeur selde. M ervaar ‘n leemte in haar lewe met betrekking tot ‘n vaderlike rol. Dit is om hierdie rede dat sy by die groep betrek is.

3.6 BESKRYWING VAN TERAPEUTIESE SESSIES

3.6.1 SESSIE 1: Ontmoeting, verduideliking en reëls

Gedurende die eerste sessie van die groep, is die rede waarom hulle in die groep is, aan hulle verduidelik. Die deelnemers het mekaar reeds geken, aangesien hulle in dieselfde kinderhuis woonagtig is. Hul het hulself aan die terapeut voorgestel en moes

aan die groep iets vertel wat niemand van hul geweet het nie. Die gebruik van scrapbooking is aan die groep verduidelik en die doel van die navorsing is breedvoerig bespreek. Volgens Wolfe (1995:303) is die eerste sessie die belangrikste sessie en die bepalende faktor of die deelnemers sal terugkom na die tweede sessie toe. Volgens die genoemde outeur is hierdie die sessie wat die groep bind. Dis om hierdie rede dat die navorsing van die bestaande gebruik gemaak het. Elkeen in die groep moes iets vertel wat die ander nie geweet het nie. Op hierdie manier het daar 'n samehorighedsgevoel tussen die deelnemers ontstaan.

Die groep het daarna elkeen sy eie scrapboek en die nodige materiaal ontvang. Elkeen is daarna aangemoedig om soveel as moontlik foto's en aandenkings van die persoon wat dood is na elke sessie te bring.

Die verdere ontmoetings van twee keer per week is met die groep bespreek en elkeen het 'n bladsy ontvang met die temas wat in die sessies behandel sou word. Enige onduidelikhede is opgeklaar en die groep is aangemoedig om vry deel te neem aangesien daar groepreëls is wat konfidensialiteit sal afdwing. Die groep het daarna elkeen hul eie groepreëls saamgestel en daar is op algemene reëls besluit waaroor die hele groep saamgestem het. In die eerste sessie is dit ook van groot belang dat die reëls van die groep bepaal word (Wolfe 1995:303). Die groep het veral op konfidensialiteit en respek as reëls gefokus.

(Analysis of the group process using the person centered approach 2007) noem die volgende reëls wat as riglyne binne groepkonteks gebruik kan word. Volgens die outeur is konfidensialiteit binne die groep een van die belangrikste reëls. Hierdie beginsel geld vir deelnemers sowel as vir die fasiliteerder. Die deelnemers moet gemaklik voel om enigiets in die groep te deel, met die wete dat dit konfidensieel sal wees. Die outeurs is ook van mening dat wanneer die reël gebreek word, die oortreder uit die groep gelaat moet word. Soos reeds genoem, was hierdie reël van groot belang in hierdie groep, veral omdat die drie deelnemers mekaar voor die tyd geken het. Die tweede reël wat volgens die outeur belangrik is, is dat elke deelnemer elke groepsessie sal bywoon en betyds sal wees. Sonder 'n voorafreëling met die fasiliteerder, kan hierdie oortreding lei tot 'n straf wat die groep self moet kies. Slegs een deelnemer kon een van die groepsessies nie bywoon nie, maar sy het op haar eie die gedeelte wat

daardie dag behandel is, voltooi. ‘n Ondersteunende klimaat moet in die groep aangemoedig word (Analysis of the group process using the person centered approach 2007). Die deelnemers in die groep het besluit dat een van hul reëls sal wees om mekaar te ondersteun as iemand hartseer voel, maar om nie te veel aandag te gee nie, en eerder ruimte te gee tot daardie persoon reg voel om met die groep te deel. Die navorser het gevind dat die reël goed gewerk het in die groep, en dat emosionele situasies telkens met gemak in die groep hanteer is.

‘n Afspraak is vir die volgende sessie gemaak.

3.6.2 SESSIE 2: EK onthou: Voorblad, Hy was belangrik vir my ..., My gunsteling herinnering van hom ...

Elke sessie is begin met ‘n hoogtepunt-laagtepunt speletjie waar elkeen in die groep die hoogtepunt en die laagtepunt van die afgelope week bespreek het. Hierdie gebruik is regdeur die terapiesessies voortgesit. Die terapeut het ervaar dat die deelnemers daarna uitgesien het om hul week se ervaring met die navorser en met die ander deelnemers te deel. Hierdie was ook ‘n ontspanne gedeelte voordat daar aan die ernstiger sake aandag gegee is.

Die sessie het begin deurdat elke deelnemer aangemoedig is om ‘n voorblad vir haar scrapboek te maak oor die persoon wat dood is. Stokes en Crossley (1995:186) skryf dat navorsing bewys het dat kinders in rou die geleentheid gegun moet word om gebind te bly met die oorledene. Die deelnemers het baie tyd aan dié aspek afgestaan, aangesien hulle almal die voorblad spesiaal vir die oorledenes gemaak het. Hulle het al drie die voorblad met ‘n foto van hul vaders versier. Die temas “Hy was belangrik vir my, omdat ...” en “My gunsteling herinnering ...” het vir die eerste keer die emosies van die deelnemers na die oppervlak laat kom. Al drie die deelnemers het hewig gereageer.

Volgens Pennels en Smith (1995:144) is dit belangrik om die kind in die groepterapi-situasie te begelei om eerste gelukkige herinneringe van die oorledene op te roep, aangesien die herinneringe minder angs sal ontlok. Die navorser het in hierdie gedeelte ten doel gehad om eerste oor die gelukkige herinneringe te gesels, maar

aangesien al drie deelnemers vir lang periodes van hul vaders weerhou is, was hierdie steeds 'n moeilike en emosioneel-belaande oefening. H was ontsteld aangesien sy voel haar moeder het haar weerhou van baie herinneringe wat sy van hom kon gehad het. B het onmiddellik saggies begin huil. Aangesien sy die reël gemaak het van as iemand huil, "los haar net uit", is daar nie dadelik daaraan aandag gegee nie. Eers na die sessie het die navorser haar opinie oor haar tranen gevra. B het met die groep gedeel dat dit vir haar moeilik is om haar gunsteling-herinnering van haar vader te beskryf aangesien sy voel sy het hom nie goed genoeg geken nie. Die groep het toe voorgestel dat sy haar herinnering skep soos sy graag haar vader sou wou onthou. B het toe 'n bladsy gedoen oor hoe sy graag haar vader sou wou onthou. M was deur die hele sessie teruggetrokke en het slegs deelgeneem as daar direk met haar gesproek is.

Monroe (1995:105) stateer dat terapeute en oorblywende ouers in gedagte moet hou dat die kind nie ophou om die oorledene se kind te wees nie. Die kind is steeds verbind aan die oorledene, maar sy moet slegs 'n nuwe plek vind vir haar verhouding met die oorledene. Laasgenoemde word bereik deur gesproke woorde en deur herinneringe op te roep en nie deur aangemoedig te word om te vergeet nie. Die navorser het met hierdie tema gepoog om die deelnemers te lei tot die oproep van goeie herinneringe. Die sessie was vir al die deelnemers emosioneel en aan die einde van die sessie kon die navorser dit waarneem. Daar is toe voorstelle gemaak oor hoe om die aand te gaan geniet na die hartseer van die sessie. Al drie deelnemers moes 'n voorstel bied. M en B het besluit om na musiek te luister en H het voorgestel om met haar huismoeder te gesels.

Die volgende sessies en die temas wat gebruik sou word word kortlik bespreek.

3.6.3 SESSIE 3: Ek onthou: Hy het vreeslik gehou van ..., Hy het geruik soos ...

Die sessie is weer begin deur 'n hoogtepunt en 'n laagtepunt van die week te noem. Die deelnemers was almal opgewek en het uitgesien na die sessie wat voorgelê het. Aangesien M se huismoeder teenoor die navorser opgemerk het dat M na die vorige sessie "niks lekker" was nie, het die navorser in individuele terapie met M gewerk. Die dood van haar vader was vir haar nog onwerklik en sy het die navorser gevra of sy saam met die groep mag werk en dan as dit te intens vir haar raak, eerder in

individuele terapie met die navorser daaroor kan praat. Die navorser het ingestem, maar haar tog aangemoedig om met die res van die groep te deel hoe sy voel. M het die navorser gevra om dit met die groep te deel en almal in die groep het verstaan en haar nie gedruk om deel te neem as hulle kon sien dat dinge seermaak nie.

Die navorser het toe die sessie voortgesit deur die deelnemers met toe oë te laat ruik aan verskillende geure soos vanielje en asyn. Elkeen moes dan die reuk aan 'n herinnering koppel. Die navorser wou demonstreer dat wanneer die deelnemers soms iets ruik, dit die geheue kan prikkel om hul vaders beter te onthou. Daarna kon elkeen aan sy bladsy werk. Hierdie metode wat die navorser gebruik het, word gestaaf deur Schoeman (1996:62), wat beweer dat dit moontlik is om reuke te verbind met herinneringe uit die verlede. Die spesifieke reuke word volgens die oueur verbind met emosies wat 'n wye spektrum van herinneringe op die persoon se voorgrond kan plaas. Helen Keller, soos genoem deur Wilenetz in Schoeman (1996:64), beskryf die proses as volg:

“Smell is a potent wizard that transports us across thousands of miles and all the years we have lived. The odours of fruits waft me to my southern home, to my childhood frolics in the peach orchard. Other odours, instantaneous and fleeting, cause my heart to dilate joyously or contract with remembered grief. Even as I think of smells, my nose is full of scents that start to awaken sweet memories of summers gone and ripening fields far away.”

M het haar vader so beskryf: “hy hou van braaivleis en daarom ruik hy soos braaivleis.”

H het haar vader beskryf as iemand wat ruik na “vars nat grond” omdat hy so baie daarvan gehou het om in die tuin te werk. M het haar bladsy in stilte gemaak en wou nie deel oor hoe hy vir haar ruik nie. Soos die vorige sessies is hierdie een ook afgesluit met 'n voorstel oor hoe jy jou aand aangenaam kan maak. B en H het musiek voorgestel en M wou graag vroeg gaan slaap. Die beplanning van die volgende sessie is gedoen en daar is kortliks verduidelik wat die sessie sal behels.

3.6.4 SESSIE 4: Ek onthou: Ek onthou hoe sy klere gelyk het, Hy het gevoel soos

...

Die sessie is weer begin deur hoogtepunte en laagtepunte te noem. M het merkbaar rustiger voorgekom. Die groep is toe gevra om moet toe oë in ‘n sak met verskillende teksture te voel. Hulle moes dan ‘n herinnering daarvan koppel. Almal het die oefening geniet en B en H kon hul vaders aan van die teksture koppel. Schoeman (1996:66) beskryf die belangrikheid van die tassintuig as volg:

“People do depend a lot on their sense of touch. When people touch something, either with hands or feet, they get the feeling of what it really is. The world is explored to a great extent by touching objects.”

B het haar vader as hard soos die klip beskryf, maar binne-in sag. H het gesê sy onthou net dat haar vader sag gevoel het. Die sessie was vir B emosioneel en sy’t die wens uitgespreek dat sy net weer kon voel hoe haar vader voel. Die ander deelnemers het B op hul beurt ondersteun en haar sodoende beter laat voel. Monroe (1995:105) meen dat die oorblywende ouer (of terapeut) iets tasbaars vir die kind moet bied wat die kind aan die oorlede ouer se bestaan en belangrikheid kan herinner. Dit kan, volgens die outeur, enigiets vanaf ‘n horlosie, foto of ’n boek tot juweliersware wees. Volgens die genoemde outeur is dit van belang dat kinders wat ‘n ouer aan die dood afgestaan het, ‘n spesiale herinneringsboek vir die res van die familie maak. Hierdie boek sal insluit, beskrywings van gedeelde ervarings met die oorledene, foto’s en feite oor gunsteling klere, kleure, kos en musiek. Die navorser het in hierdie gedeelte gepoog om die tasbare dinge van die oorledene weer duidelik te maak. Aangesien die deelnemers egter in ‘n kinderhuis woon, was dit nie moontlik om dadelik iets van die oorledene byderhand te hê nie en daarom het die deelnemers van tydskrifte gebruik gemaak. Die sessie is afgesluit met die gebruiklike oefening. Die deelnemers het gevoel dat hul al drie na die sessie bymekaar kan wees en mekaar ondersteun. Die volgende sessie is bespreek. Die navorser het die deelnemers aangemoedig om in die komende week oor die dood van hul vaders te gaan nadink.

3.6.5 SESSIE 5: Gebeure rondom die dood: Ek onthou die dag toe hy dood is, Hy is dood, omdat ...

Die sessie is weer begin met die gewone hoogtepunt-laagtepunt speletjie. Die deelnemers kon kies of hulle openlik oor die temas wat die dag behandel is, wou gesels en of hulle dit net vir hulself wou hou. Al drie was hartseer oor die tema, maar slegs M het gesê sy wou graag vandag se antwoorde vir haarselv hou. H het met die groep gedeel dat haar vader verdrink het, maar aangesien haar moeder haar eers vier jaar later daarvan vertel het, het sy oor die dag geskryf waarop sy dit uitgevind het aangesien haar vader vir haar op daardie dag gesterf het en nie op die dag van sy werklike dood nie. B het gedeel dat haar vader deur ‘n sekuriteitswag doodgeskiet is, maar het verder geen detail met die groep gedeel nie. Sy onthou die dag toe hy dood is en dit was vir haar swaar omdat haar paterne grootvader hulle weggehoud het van sy begrafnis af. M het nie verder met die groep gedeel nie en het nie toegelaat dat die groep sien wat sy op haar bladsy doen nie. H en B het egter gewys wat hulle gedoen het en dit met die groep bespreek. Die groep is geëindig deur voor te berei op die volgende sessie; die begrafnis en deur weer elkeen ‘n kans te gee om ‘n voorstel te maak oor hoe hulle hul aand aangenaam kan maak. Die deelnemers het saamgestem dat musiek hul aand beter sal maak. Elkeen is gevra om met die volgende sessie musiek saam te bring wat hulle aan hul vader herinner.

3.6.6 SESSIE 6: Emosies rondom sy dood: Die begrafnis, Dinge wat verander het vandat hy dood is

Die spesifieke sessie is begin deur elke deelnemer te vra om ‘n liedjie te bring wat haar aan haar vader laat dink. Schoeman (1996:63) verduidelik die funksie van musiek as dat die gebruik van musiek in terapie kan lei tot die ontdekking van nuwe dimensies van bewustheid. Dit word bereik deur dinge na vore te bring wat op geen manier voorheen bereikbaar was nie. Musiek kan ook gebruik word deurdat dit verwoord waarmee die kind nie gemaklik voel nie. Die gebruik van musiek in die terapeutiese milieu kan die kind in ‘n ontvanklike gemoedstemming plaas, terwyl die musiek ‘n kalmerende effek op die kind se gemoed kan hê. Die groep het met toe oë na die musiek geluister. Nadat elkeen se liedjie wat hy gebring het, gespeel is, is aan die groep verduidelik watter deel haar aan haar vader herinner. Al die deelnemers was

emosioneel en kon na die luister van die musiek goed konsentreer op die taak om die begrafnis en die rede vir sy dood vas te vang in die plak van prente en geskreve gedeeltes oor die dag van die begrafnis. Volgens Hughes (1995:147) is dit van groot belang dat die oorblywende ouer en ander volwassenes die kind wat rou tyd gee om vrae te vra oor die begrafnis en die gebeure rondom die rituele wat gevolg is. Die navorser het hier gepoog om huis dié geleentheid aan die deelnemers te bied. Waskett (1995:55) is van mening dat dit van groot belang is dat die kind die oorledene moet sien, aangesien dit die kind deur die rouproses kan help. Volgens die outeur het kinders konkrete bewyse van die dood nodig. Owers moet egter kinders voorberei op wat hulle te wagte kan wees, maar die keuse lê steeds by die kind. Aangesien nie een van die deelnemers by die begrafnis van hul vaders was nie het elkeen geskryf oor hoe graag sy by die begrafnis sou wou wees en wat sy op die begrafnis sou gedoen het. Hierdie was ‘n interessante sessie aangesien die navorser duidelik kon sien hoe die groep mekaar ondersteun en op die einde wou almal ‘n “group hug” hê ten spyte van die reël wat hulle gemaak het van “mag nie karring nie.” Die groep is na die aanraking beëindig.

3.6.7 SESSIE 7: Ek ervaar verskillende emosies (color my life), Jou emosies is spesiaal vir jou ...

Die groep is verwelkom en daar is weer begin deur hoogtepunte en laagtepunte te noem. Die terapiessessie is daarna begin met ‘n bespreking oor wat emosies is, wat emosies behels en waar emosies oral in die liggaam ervaar kan word. Die deelnemers is daarna gevra om ‘n oefening te doen waar hul kleure kies vir elke emosie wat hul rondom die gebeure van hul vader ervaar en dan ‘n bladsy in te kleur met die hoeveelheid kleur wat daardie emosie verteenwoordig. Die oefening bied kinders die geleentheid om op ‘n nie-bedreigende, konkrete manier verskillende emosionele toestande met mekaar te bespreek (Schaefer, Hall & Kaduson 2002:516). Volgens die genoemde outeurs is dit van belang dat kinders sekere vaardighede bekom om hul emosies te herken en te verwoord. Met hierdie oefening het die navorser gepoog en daarin geslaag om die deelnemers bewus te maak van die emosies wat gepaard gaan met die afsterwe van hul vaders. Die oefening word volledig bespreek in Addendum D, (bladsy 97). Die oefening was suksesvol, want elke deelnemer het met die ander

gedeel watter kleure watter emosies verteenwoordig. Almal kon sien hoeveel bv. hartseer iemand ervaar deur te kyk hoeveel van haar bladsy is deur dié spesifieke kleur ingekleur. Almal het hulle uitgespreek oor hoe almal se emosies verskil terwyl almal se emosies handel oor die dood van ‘n vader. Die navorser het in hierdie deel ten doel gehad om die deelnemers op hul gemak te stel oor die wye verskeidenheid emosies wat hul ervaar. Stokes en Crossley (1995:172) stel dieselfde feit as volg: Kinders is veronderstel om die wye spektrum van emosies te verstaan wat ‘n individu ervaar wanneer iemand doodgaan. Kinders moet volgens die genoemde outeur leer dat dit “OK” is om hartseer, woede, geluk en angstigheid te ervaar. Hulle noem ook dat kinders moet leer dat hulle wel spyt sal wees oor sekere dinge, maar dat al hierdie emosies ‘n gesonde deel van die rouproses is. Daar is toe voorbereiding gedoen oor die “Hoop vir die toekoms”-deel. Aan die einde van die sessie moes elkeen weer noem wat hul kan doen om ‘n beter aand te ervaar. B wou graag met haar suster gesels en M en H het besluit om by mekaar te wees en net te gesels oor alles wat hulle ervaar.

3.6.8 SESSIE 8: Hoop vir die toekoms: Al die mense wat vir my omgee (jou wêreld); ek kan ook vir ander mense omgee

Met die begin van die sessie het die deelnemers almal gedeel dat hulle “OK” voel vir die eerste keer in ‘n lang tyd. Hulle is toe gevra om hulle wêreld met almal wat vir hulle omgee, te teken. Glasscock en Rowling (1992:56) is van mening dat die terapeut aan die kind moet verduidelik dat ‘n ondersteuningsisteem in die routydperk tot groot hulp kan wees. Die navorser het in hierdie gedeelte van die studie gepoog om die gedagte by die deelnemers tuis te bring. Glasscock en Rowling (1992:56) beweer dat sommige kinders na die afsterwe van ‘n ouer die geloof kweek dat hulle op hul eie moet regkom en slegs vir ‘n kort periode mag rou en dit met ander mense mag deel. Die navorser het die klem probeer plaas op al die mense wat die deelnemers in hul eie lewens as ondersteuning kan gebruik. Die navorser het gevind dat die deelnemers tot die besef gekom het dat daar wel mense is waarop hul kan steun. Die navorser het ‘n vraelys uitgedeel met die doel om die deelnemers aan die dink te sit (aangeheg as Addendum C, bladsy 95). Hulle moes daarna dinge noem wat hulle doen om ander te help en hulle moes weer mense wat hulle help, in hul wêreld plaas. Die deelnemers het almal opgemerk dat sekere mense daar is vir sekere probleme en ander weer vir

ander probleme. Hulle kon duidelik sien dat almal hulle nie met elke probleem kon help nie. H het genoem dat sy meer daarvan hou om ander mense te help as wat sy daarvan hou dat mense haar help. Die onderwerp is toe in die groep bespreek en antwoorde vir hierdie ervaring is deur die groeplede gebied. Die navorser het die tema van die volgende week voorgestel en die doel van ‘n lewensdroom is aan die groep verduidelik. Almal wou vinnig net noem wat hulle graag sou wou doen as hulle ouer is. Dit het die groep aan die dink gesit en almal was opgewonde oor die volgende sessie.

3.6.9 SESSIE 9: Hoop vir die toekoms: As ek hom mis, kan ek ... om nader aan hom te voel; ek kan steeds gelukkig wees en pret hê

Die sessie is weer begin met die gewone hoogte- en laagtepunte van die afgelope week. Die deelnemers was merkbaar meer ontspanne in die groep en het makliker gepraat oor hul vaders, sonder om te wou huil. Hulle het elkeen ‘n manier gegee om naby aan hulle vaders te voel. H voel sy kan haar vader in die natuur ontdek. M voel weer dat wanneer sy haar vader mis, sy net na musiek kan luister en dat sy dan beter kan voel. B was nie seker nie en het hulp by die groep gevra. Die groep het almal voorstelle gemaak van wat sy kon doen en B het besluit om ook na musiek te luister as sy nader aan haar vader wou voel. Elkeen moes ook vertel wat in die lewe nog vir haar aangenaam was en die navorser wou by hulle tuismaak dat dit reg is om gelukkig te wees en pret te hê en dat mens nie skuldig hoef te voel daaroor nie. Die sessie is afgesluit met voorbereiding op die laaste sessie en elkeen is aangemoedig om te gaan dink oor die toekoms en wat sy in die lewe wou bereik.

3.6.10 SESSIE 10: Hoop vir die toekoms: Hoe aanvaar ek sy dood (B ingesit); Die pad vorentoe

Die sessie is met die laaste hoogtepunt-laagtepunt begin en daarna het die navorser gedeeltes voorgelees wat ander kinders geskryf het oor die dood van ‘n vader. Die boodskap uit die stukkies was dat met tyd, die gemis beter raak, maar met elke groot geleentheid in die lewe gaan die kind weer haar vader mis. Die navorser wou die deelnemers voorberei daarop dat op groot dae, soos hul troudag of Kersfees of ‘n

verjaarsdag, hul altyd hul vaders sal mis, maar hulle kan dit verwag en vroegtydig iets doen wat hulle op daardie dag nader aan hul vaders gaan laat voel.

Die deelnemers is toe aangemoedig om ‘n bladsy te doen oor die doelwitte wat hul elkeen vir die lewe het, wat hulle wil bereik in die lewe en waarna hulle uitsien. Monroe (1995:87) is, net soos die navorser, van menig dat dit van groot belang is om oor die toekoms te praat en ook veral om te praat oor praktiese reëlings wat mag verander na die afsterwe van ‘n ouer. Die outeur stateer dat: “realistic discussions to involve the child in issues about their future are even more important.”

Die afsluitingsessie is toe bespreek. Elkeen moes voorstelle gee oor hoe om die laaste sessie te benut. Almal het saamgestem dat daar pizza geëet moet word en dat die navorser dan na elkeen se scrapboeke moet kyk.

3.6.11 SESSIE 11: Afsluitingsessie: Deel ervaringe en boeke met mekaar en bied verdere hulp aan

Die afsluitingsessie was ‘n emosionele sessie, aangesien die groep baie geheg geword het aan mekaar. Terwyl die deelnemers pizza geëet het, kon hulle hul scrapboeke vir die navorser wys en uitbrei op dele wat hulle wou. H se scrapboek het duidelik anders as die ander twee deelnemers s’n gelyk. Daarin kon die navorser duidelik sien dat H al redelik gevorder het met haar rouproses en dat sy alreeds by aanvaarding uitgekom het. In B en M se boeke kon die navorser sien dat hulle steeds rou ervaar en soms nog wissel tussen die verskillende stadiums.

Nadat die navorser die boeke deurgekyk het, is die groep bedank vir hulle samewerking ondersteuning en omgee vir mekaar. Hulle is aangemoedig om op hul eie voort te gaan met die boek wanneer daar ‘n nuwe behoeftie daarvoor ontstaan. Elkeen is gevra om een rede te gee hoekom die boek vir haar gewerk het.

M: “*Ek voel ek het my pa vir die eerste keer in die lewe leer ken.*”

B: “*Ek dink ook ek ken my pa nou beter en ek kon na die boek met altwee van my sussies oor my pa praat.*”

H: “Ek kon vir die eerste keer vrae oor my pa vra vir die familie, ek het mos nou ‘n rede gehad. Dit was vir terapie, so niemand kon nie sê nie. En ek het ‘n soort kalmte in my, ‘n soort aanvaarding.”

Die gewone afsluiting is toe gedoen en elkeen het weer ‘n voorstel gemaak hoe om hulle aand beter te maak. Al drie het egter saamgestem dat hulle aand klaar lekker was aangesien hulle die oorskiet pizza en Coke huis toe kon vat. Die navorser het hulle net weer van hulp verseker as hulle dit sou nodig kry en hulle is aangemoedig om aan te gaan met hulle scrapboek soos hulle dit mag nodig vind.

Die voor- en nadele van elke sessie sal vervolgens bespreek word.

3.7 EVALUERING VAN DIE SESSIES

Die evaluering van die empiriese sessies wat in hierdie hoofstuk bespreek word, is gebaseer op die data wat tydens verloop van die groepsessies ingesamel is. Die voor- en nadele wat by elke sessie opgemerk is, word vervolgens bespreek.

3.7.1 VOOR- EN NADELE VAN SESSIES

TEMAS	VOORDELE	NADELE
SESSIE 1: Ontmoeting, verduideliking en reëls	<ul style="list-style-type: none"> Die daarstelling van reëls in die groep het onmiddellik ‘n goeie uitwerking op die groep gehad. Aangesien die groep lede mekaar reeds geken het, was hulle veral bang oor wat die groep lede mag uitlek aan ander kinders in die kinderhuis. Die reëls het deurgaans ‘n groot rol gespeel in die keuse of iemand iets met die groep sou deel of nie. Die deler het dan eers die betrokke reël herhaal 	<ul style="list-style-type: none"> Die nadel van die betrokke eerste sessie was dat die navorser nog nie voorheen ‘n scrapboek oor rou gemaak het nie. Die kinders was dus onseker oor presies wat in die sessies sou gebeur. Die navorser sal in die vervolg haar eie rou-scrapboek as voorbeeld gee in die eerste sessie. Dit sal die deelnemers laat ontspan oor wat in die opkomende sessies wag.

	en dan gedeel.	
SESSIE 2: EK onthou: Voorblad, Hy was belangrik vir my ..., My gunsteling herinnering van hom.	<ul style="list-style-type: none"> Die voordeel van hierdie sessie was dat die deelnemers eerstens 'n goeie voorblad kon maak van die een wat oorlede is. Op hierdie manier kon elke deelnemer sien wie van elkeen in die groep dood is. Toevallig is al drie deelnemers se pa's dood en daar het onmiddellike kohesie in die groep bestaan. Almal het gevoel hulle verstaan mekaar beter. 	<ul style="list-style-type: none"> Die nadeel aan hierdie sessie was dat, aangesien die deelnemers in die kinderhuis woonagtig is, hulle min of geen van die oorledene se foto's by hulle gehad het nie. Aangesien hulle eers op 'n latere stadium weer hulle families sou sien, het die terapeut die deelnemers gevra om dan die foto's te kry en self later in te plak.
SESSIE 3: Ek onthou: Hy het vreeslik gehou van ..., Hy het geruik soos ...	<ul style="list-style-type: none"> Hierdie sessie is begin deur die deelnemers te laat ruik aan 'n verskeidenheid botteltjies met verskillende reuke. Hulle is toe gevra om die reuk aan 'n herinnering te koppel. Die deelnemers kon maklik hul pa's se reuk onthou na hierdie oefening. 	<ul style="list-style-type: none"> Een van die deelnemers het haar pa laas gesien toe sy baie klein was. Sy kon glad nie 'n reuk by haar pa plaas nie. Die oplossing wat die groep vorendag gebring het, is dat sy moet scrap hoe sy graag sou wou hê haar pa moes ruik. Nog 'n voorbeeld was dat sy 'n reuk moet koppel aan iets waarvan hy gehou het en dan die reuk as sy reuk gebruik.
SESSIE 4: Ek onthou: Ek onthou hoe sy klere gelyk het, Hy het gevoel soos ...	<ul style="list-style-type: none"> Die sessie is begin met 'n voel-oefening waar hulle aan verskillende objekte moes voel, sê wat dit is en die gevoel moes koppel aan 'n herinnering. Daar het goeie beskrywings uit die sessie gekom, byvoorbeeld klip: my pa was baie keer hard soos die 	<ul style="list-style-type: none"> Weereens soos reeds bo genoem was die probleem daar dat die een deelnemer nie haar pa se gevoel kon onthou of hom in klere plaas nie. Sy het egter dieselfde raad gevolg soos wat bo genoem is.

	klip.	
SESSIE 5: Gebeure rondom die dood: Ek onthou die dag toe hy dood is, Hy is dood, omdat ...	<ul style="list-style-type: none"> Hierdie sessie was ‘n emosionele sessie vir al die deelnemers. Daar is egter goeie vordering gemaak en die deelnemers het dit verwoord dat hulle na hierdie sessie nader aan mekaar gevoel het. 	<ul style="list-style-type: none"> Die enigste nadeel van die sessie was dat twee van die deelnemers eers jare na die afsterwe van hul pa’s gehoor het dat hy dood is. Hulle het egter die dag wat hulle gehoor het dat hy dood is, gekies om te scrap.
SESSIE 6: Emosies rondom sy dood: Die begrafnis, Dinge wat verander het vandat hy dood is	<ul style="list-style-type: none"> Dit was vir die deelnemers ‘n goeie ervaring om die dag van die begrafnis op papier vas te lê, aangesien nie een van hulle op die begrafnisse was nie. 	<ul style="list-style-type: none"> Nie een van die deelnemers was op hul pa’s se begrafnisse nie. Dit het die begrafniservaring moeiliker gemaak om te herroep, aangesien hulle moes werk op vertellings van ander familielede.
SESSIE 7: Ek ervaar verskillende emosies (color my life), Your feelings are special to you	<ul style="list-style-type: none"> Hierdie was ‘n spesiale sessie aangesien die deelnemers kon sien watter en hoeveel van elke emosie elke deelnemer ervaar. Hulle het opgemerk dat al is die probleem, naamlik “dood van ‘n pa” dieselfde, almal se emosies rondom die gebeure drasties verskil. 	
SESSIE 8: Hoop vir die toekoms: Al die mense wat vir my omgee (jou wêreld), Ek kan ook vir ander mense omgee	<ul style="list-style-type: none"> Die deelnemers het dit geniet om aan hierdie tema te werk. Hulle het opgemerk dat hulle verskillende mense het wat hulle met probleme kan bystaan, maar dat almal hulle met verskillende probleme help. <p>Byvoorbeeld: Jy kan na A toe gaan met probleem X, maar nie met</p>	<ul style="list-style-type: none"> Slegs een van die deelnemers het gevoel sy het nie baie mense wat vir haar omgee nie. Met die hulp van die groep kon sy wel op die ou einde aan heelwat mense dink.

	probleem Z nie.	
SESSIE 9: Hoop vir die toekoms: As ek hom mis kan ek ... om nader aan hom te voel, Ek kan steeds gelukkig wees en pret hê	<ul style="list-style-type: none"> In hierdie sessie is daar sterk klem geplaas op wat die deelnemers kan doen as hulle hom vreeslik mis. Die groep kon na die hulp van die navorser met goeie idees vorendag kom. 	<ul style="list-style-type: none"> Die navorser moes hier meer hulp verleen as by die vorige sessies.
SESSIE 10: Hoop vir die toekoms: Hoe aanvaar ek sy dood (B ingesit), Die pad vorentoe. (Jou lewensdrome)	<ul style="list-style-type: none"> Die sessie het begin deur gedeeltes te lees van ander kinders wat deur presies dieselfde situasie as hulle gaan. Die gedeeltes het beklemtoon dat slegs tyd die hartseer kan verlig, maar met elke nuwe lewensfase of groot gebeurtenis in die lewe, jy jou pa opnuut weer gaan mis en oor hom sal treur. Die navorser het toe voorgestel dat hulle voorbereid moet wees op sulke dae en 'n plan van aksie sal hê om hulle deur sulke dae te dra. Die navorser het in hierdie sessie sterk klem geplaas op die toekoms en die lewensdrome wat elke deelnemer koester. Die navorser wou die idee tuisbring dat daar nog soveel meer in die lewe wag vir elkeen van die deelnemers, en dat elkeen moet droom. Die sessie was uiters effektief en het die deelnemers aan die dink gesit oor wat hulle uit 	

	<p>die toekoms wil haal.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Die terapeut het toe klem daarop geplaas dat hulle die hier-en-nou ten volle moet benut en elke oomblik voluit moet lewe vir dit wat hulle wil bereik. 	
SESSIE 11: Afsluiting-sessie: Deel ervaringe en boeke met mekaar en bied verdere hulp aan	<ul style="list-style-type: none"> • Die laaste sessie was emosioneel vir almal, aangesien daar alreeds so 'n hegte band tussen die groepelde gevorm het. • Voorstelle is gemaak oor hoe hulle mekaar in die toekoms kan bystaan. 	

3.8 GEVOLGTREKKING

In die bostaande hoofstuk is die navorsingsmetodologie van die studie breedvoerig uiteengesit. Die navorser bespreek die doel en die doelwitte van hierdie studie. Die navorser staaf dat die doelwitte wel bereik is en sy noem ook op watter manier dit gedoen is.

Die navorsingsbenadering wat gevolg is, word weer verduidelik. Toegepaste navorsing as 'n soort navorsing word verduidelik en die gebruik van die gevallestudie is geregtverdig.

Die navorser het daarna gepoog om die doelgerigte manier van steekproeftrekking te omskryf aan die hand van die studie se universum. Die data-insameling is ook uiteengesit en die prosedure en werkswyse is duidelik gestel.

Die navorser het ook in hierdie hoofstuk gepoog om die gevallestudies wat gebruik is, volledig te bespreek. Agtergrondinligting van elke deelnemer is ook bespreek. In die hoofstuk wat volg, sal aanbevelings gemaak word ten opsigte van Hoofstuk drie se inhoud.

HOOFSTUK 4

SAMEVATTING, GEVOLGTREKKINGS EN AANBEVELINGS

4.1 INLEIDING

In hierdie hoofstuk sal die gevolgtrekkings wat vanuit die literatuur en die empiriese ondersoek gemaak is, volledig bespreek word. Aanbevelings oor die benutting van die temas en oor verdere navorsing wat gedoen kan word, word dan genoem. ‘n Kort samevatting sal dan gedoen word oor die dood van ‘n ouer en die motivering van die navorser oor hoekom kinders by die rouproses betrek moet word. Vervolgens sal ‘n kort bespreking volg wat die aandag hervestig op die kind in rou.

Wanneer ‘n kind in rou is, kom sy tot die besef dat die wêreld ‘n vinnig-veranderende plek is. Die kind se leefwêreld word gekleur deur die emosies wat volg na die afsterwe van ‘n belangrike persoon. Die kennis van die dood wat die kind op so ‘n manier bekom, kan ‘n swaar las wees, aangesien die kind angs kan ervaar ten opsigte van ander belangrike persone en hul sterflikheid. Wanneer die emosies van die kind net onaangespreek gelaat word, sal die kind nie die vermoë ontwikkel om die rouproses te omhels nie. Terapeute moet kinders wat in die rouproses is, help om hul ervaring en kennis van die dood te verwoord. Die proses kan lei tot ‘n meer gebalanseerde perspektief oor die dood en dit skep ook ‘n mate van beheer, wat verlore kan gaan wanneer daar dood in die familie is (Hemmings 1995:9).

Rou na die afsterwe van ‘n belangrike persoon in die kind se lewe, is ‘n persoonlike proses met geen vaste formules of absolute einde nie. Dit is ‘n lewenslange proses, ‘n aanpassing in ‘n wêreld waar die oorledene nie meer bestaan nie. Deur rou leer die kind verstaan wat die dood vir hul beteken en leer sy ook om met die dood saam te leef.

Die oplossing van rou lê daarin dat die kind ‘n bewustheid van die emosionele impak van die dood moet handhaaf, sonder dat die emosies haar keer om of nuwe verhoudings te vestig, of om die spontaneïteit van kindwees weer te ervaar.

4.2 GEVOLGTREKKINGS

Die belangrikste gevolgtrekkings van hierdie studie kan soos volg saamgevat word: Hierdie gevolgtrekkings berus op die literatuurstudie sowel as op die empiriese ondersoek.

4.2.1 GEVOLGTREKKINGS UIT DIE LITERATUURSTUDIE

Die volgende gevolgtrekkings is uit die literatuurstudie gemaak:

Volgens Pennels en Smith (1995:2-5) is daar vir dekades geglo dat kinders nie rou na iemand se afsterwe nie. Studies het egter, volgens dié outeurs, die teendeel bewys. Nog 'n stelling wat uit die outeur se werk duidelik geword het, is dat as kinders nie rou nie, dit in latere stadiums in hul lewens tot neuroses lei.

Die genoemde outeurs, asook Louw, *et al.* (2002:82) meen dat **vroeë adolessente** 'n **verhoogde kognitiewe kapasiteit** besit wat hul in staat stel om 'n **bewustheid** te skep oor die **finaliteit van die dood**. Pennels en Smith (1995:3) beweer verder dat die besef kan lei tot die besef van hul eie en ander belangrike persone se sterflikheid. Dit kan volgens die outeurs tot angs lei. Die genoemde outeurs beskryf dat gedurende die adolessente jare die rouproses beïnvloed word deur **vinnig-veranderende fisiese en sielkundige ontwikkeling**. Die kind kan soms haar negatiewe emosies en gevoelens oor rou deur die gebruik van geweld en aggressie teenoor ander mense uitdruk. Net soos die genoemde outeurs is Shaffer (2005:320) ook van mening dat die adolescent in rou die morele reëls van die samelewing kan bevraagteken en dat dit sodoende kan negatiewe gevoelens en emosies ontlok (Pennels en Smith 1995:5). Adolescent moet aangemoedig word om hul **emosies op gesonde wyses uit te druk**. Die **rouproses** van elke kind **verskil** en dus moet daar met groot sensitiwiteit omgegaan word wanneer daar gewerk word met die kind in rou (Pennels en Smith 1995:5).

Dit het duidelik geword dat, soos Von Wielligh (2006:34-35) dit stel, die dood van 'n ouer gepaard gaan met die volgende verliese: verlies aan 'n stabiele gesinsomgewing, verlies aan 'n bekende huis met verhuis, verlies deur minder kontak te hê met familielede en die verlies aan troeteldiere. Die outeur stateer dat alle kinders die

verliese moet integreer met die totale verlieservaring en daardeur moet werk. Von Wielligh (2006:34-35) is verder van mening dat die kind die verlies intern sowel as ekstern verwerk. Interne verwerking behels drome of nagmerries, die kind se verhouding met ander en die kind se fisiese en psigologiese gesondheid. Die kind moet dus, net soos die volwassene, genoeg tyd gegun word om te rou.

In gesprekke wat navorsers met volwassenes gevoer het wat kleintyd ‘n ouer aan die dood afgestaan het, beweer die volwassenes dat hul **sterk wrok- en woedegevoelens** gekoester het, veral wanneer hulle **uit die begrafnisproses gesluit** is (Cook in Von Wielligh 2006:35). Die laasgenoemde outeur wys ook daarop dat **bgrafnisreëlings** deel uitmaak van die **afsluitingsproses** en as dit uitgelaat word, sal die betrokke persoon gedurig onvoltooidhede ervaar. Von Wielligh (2006:35) stateer die volgende oor adolessente:

- adolessent besef dat die dood van ‘n ouer finaal en onomkeerbaar is.
- hulle grootste vrees is dat die oorblywende ouer ook sal sterf; en
- adolessente vind die dood van ‘n ouer traumatis en vind dit soms moeilik om met hul vriendekring oor die oorblywende ouer te praat.

Grobler (2000:29) noem dat die **emosionele reaksies** op die afsterwe van ‘n ouer van **groot belang is** en dat die oorblywende ouer of ander verantwoordelike volwassenes fyn moet let op die emosionele reaksies wat by adolessente voorkom. Grobler (2000:40) stateer dat die adolessent wat ‘n ouer aan die dood afgestaan het, dikwels versigtig is vir die stigting van nuwe verhoudings. Die vrees om weer voor die verlies van ‘n betekenisvolle persoon te staan te kom, is dikwels so groot dat hierdie kinders verdere verhoudings vermy. Zisook en Shucter (in Stroebe, *et al.* 1993:25) maak ‘n belangrike stelling waarmee die navorsers saamstem. Die outeurs noem dat **rou nie ‘n liniére proses** met konkrete grense is nie, maar eerder ‘n **samestelling van oorvleuelende, vloeiende fasen, wat verskil van persoon tot persoon**. Drie oorvleuelende stadiums van rou word deur die outeurs genoem: (1) ‘n Aanvanklike periode van skok, ongeloof en ontkenning, (2) ‘n tussentydse akute rouperiode waar akute somatiese en emosionele ongemak en onttrekking van die samelewning voorkom en (3) ‘n opbouende periode van herstel.

Boomer en Morbin (2006:11) stateer dat **scrapbooking ‘n doeltreffende manier is om uiting te gee aan opgekropte emosies**. Daar is nie reëls aan gekoppel nie en elke album is uniek en baie persoonlik. Scrapbooking kan beoefen word deur enigiemand en vir enige doel wat die persoon kies. Dit het vir die navorser vanuit die literatuur duidelik geword dat **rou ‘n baie persoonlike, dog nodige deel van gesonde funksionering** is. Die vroeë adolescent met haar vinnig-veranderende lewe het soveel meer struikelblokke wat oorkom moet word en dit kan die rouproses bemoeilik. Uit die empiriese werk wat in die studie gedoen is, is dit egter duidelik dat wanneer daar vir die vroeë adolescent geskikte hulp aangebied word, dit die rouproses kan vergemaklik en bespoedig.

4.2.2 GEVOLGTREKKINGS UIT DIE EMPIRIESE ONDERSOEK

Die volgende gevolgtrekkings is uit die empiriese ondersoek gemaak:

- Al drie adolescentes wat aan die studie deelgeneem het, het ‘n duidelike begrip oor alle aspekte rondom die dood getoon.
- Die realiteit van die dood het in twee van die drie deelnemers gelei tot die besef van hul eie en ander se sterflikheid. Die een deelnemer het met die groep gedeel dat sy soms bang voel dat iemand anders in haar lewe ook kan doodgaan. Die moontlikheid is in die groep bespreek.
- Een van die deelnemers het haar emosies begin uitdruk in gedrag wat aggressie en geweld openbaar het. Die deelnemer het vyandige gedrag teenoor die huismoeder openbaar – sy het erken dat dit meestal is omdat sy dink die huismoeder verstaan nie haar emosies nie.
- Die rouproses van elke deelnemer het verskil en so ook die wyse waarop emosies hanteer is. Een van die deelnemers het gerou deurdat sy onttrek het van haar emosies. Die ander een het vyandig begin optree teenoor mense in haar onmiddellike omgewing en die derde deelnemer het emosioneel geraak en maklik begin huil.
- Die dood van hul vaders het vir al drie deelnemers beteken dat hul meervoudige verliese ervaar het. Al drie deelnemers het ‘n stabiele huisomgewing verloor en die verlies van hul vader het ook verder gelei tot ‘n verlies in lewensgehalte.

- Interne verwerking van die verlies het by al drie deelnemers geleid tot drome wat hul oor hul vaders het. Die een deelnemer het ook vertel dat sy sal dagdroom oor haar vader, en dat dit haar dan beter laat voel oor sy dood.
- Die deelnemers is nie vroeër in hul lewens die kans gegun om behoorlik te rou oor die verliese van hul vaders nie. Hierdie feit het duidelik geleid tot onopgeloste gevoelens. Al drie die deelnemers is weerhou van die geleentheid om op hul vaders se begrafnis te wees. Twee deelnemers voel dat hul nie met die res van die gesin oor hul vaders se dood kan praat nie. Albei noem dat wanneer hul oor hul oorlede vaders wil praat, iemand in die gesin die onderwerp sal verander
- Al drie deelnemers is as gevolg van verskillende redes van die begrafnis proses weerhou. Die deelnemers het almal gedeel dat hul sterk woedegevoelens koester teenoor die mense wat hul van hierdie voorreg ontnem het. Een deelnemer is weerhou as gevolg van die feit dat haar paterne grootvader haar moeder beskuldig het as dat sy die oorsaak van haar vader se verkeerde lewenskeuses sou wees. Die tweede deelnemer is vier jaar na haar vader se dood eers vertel daarvan. Sy was onder die indruk dat hy hul gesin net verlaat het. Die derde deelnemer is ook weerhou van die begrafnis en voel ook woede oor die gebeure, maar wou nie die redes met die res van die groep deel nie.
- Die deelnemers voel eenparig dat hul die dood van hul vaders beter kon verwerk het as hul deel gehad het aan hierdie ritueel.
- Die deelnemers het dit moeilik gevind om met vriende, of enige ander mense, oor die dood van hul vaders te praat. Hul stateer dat hul voel buitemense verstaan nie, en dat die familie net verder hartseer sal raak as hulle daaroor gesels. Al drie deelnemers het dieselfde ervaring gehad.
- Een van die deelnemers het gestaaf dat sy dit moeilik vind om ander verhoudings te vestig, aangesien sy leef met die idee dat hul ook kan doodgaan en haar so kan seermaak.
- Soos uit die literatuur waargeneem, kon die navorser by die deelnemers opmerk dat rou nie ‘n liniére proses met konkrete grense is nie, maar eerder ‘n samestelling van oorvleuelende, vloeiende fases, wat verskil van

persoon tot persoon. Al drie deelnemers het op hul eie tyd en manier vorentoe en self weer agtertoe deur die rouproses gewerk.

- Drie oorvleuelende stadiums van rou word genoem: (1) ‘n Aanvanklike periode van skok en ongeloof en ontkenning, (2) ‘n tussentydse akute rouperiode waar akute somatiese en emosionele ongemak en ontrekking van die samelewing voorkom en (3) ‘n opbouende periode van herstel. Al drie deelnemers het voortdurend na die afsterwe van hul vaders heen en weer deur die rouproses beweeg.
- Twee van die deelnemers is wel al by ‘n opbouende periode van herstel, maar beweeg soms terug na van die vorige fases.
- Die navorser het ondervind dat scrapbooking ‘n gemaklike, sosiale manier is om met die deelnemers oor die dood van hul vaders en oor die betrokke emosies te praat. Die deelnemers kon in ‘n ontspanne atmosfeer en terwyl hul besig was met kreatiewe werk oor hul oorlede vaders, makliker met die groep die intieme emosies wat hul ervaar deel.
- Die deelnemers het maklik met die groep foto’s gedeel en dan gebeure vertel wat die foto’s aanvul.
- Die navorser het uit die empiriese werk wys geword dat rou ‘n pynlike, dog nodige deel op die pad na herstel is. Die navorser het verder gevind dat met die hulp van scrapbooking, die proses aansienlik vergemaklik kan word. Aangesien scrapbooking ‘n sosiale aktiwiteit is, maak dit die atmosfeer waarin die deelnemers met die groep kan deel, gemakliker.
- Die deelnemers het gerapporteer dat hulle gemaklik voel om oor die dood van hul vaders te praat terwyl hulle besig was met die maak van hul scrapboek.
- Die deelnemers beweer dat die kreatiewe proses wat die maak van ‘n scrapboek volg, ontspannend van aard is.
- Die deelnemers voel al drie dat hul makliker oor hul vaders kan praat wanneer hulle klaar ‘n spesifieke herinnering op papier vasgelê het.

4.3 AANBEVELINGS

Die aanbevelings wat uit hierdie studie gehaal kan word, kan saamgevat word as algemene aanbevelings, ‘n aantal spesifieke aanbevelings oor die benutting van die temas, en ten slotte enkeles met die oog op verdere navorsing.

4.3.1 ALGEMENE AANBEVELINGS

- Die verliese wat die vroeë adolessente ervaar, is veelvuldig van aard. Na die afsterwe van hul vaders het twee van die deelnemers kinderhuis toe gekom. Die terapeut wat met kinders in rou werk, moet in gedagte hou dat daar oor meer dinge gerou word as net die afsterwe van die ouer.
- Elke kind rou op haar eie tyd en op haar eie manier. Elke kind moet die geleentheid gegun word om te rou op haar eie tempo, sonder enige druk van volwassenes af.
- Dit is belangrik dat die terapeut die kinders herinner dat daar gewerk word aan hoe die dood die hier-en-nou van die kind beïnvloed.
- Dit is van groot belang dat daar wedersydse respek en aanvaarding in die groep teenwoordig is.
- Die terapeut moet klem daarop lê dat elke deelnemer in die groep die kans gegun word om op haar beurt met die groep te deel of om informasie vir haarself te hou.
- Die terapeut mag dalk probleme ondervind met die feit dat die deelnemers mekaar nie ken voor die tyd nie. Die navorser het die voorreg gehad dat al drie deelnemers mekaar goed geken het, en dus is ongemak oor sensitiewe onderwerpe vinnig uitgeskakel.
- Die terapeut moet daarop ingestel wees dat een deelnemer in die groep nie stelselmatig teruggetrokke raak nie.
- Die kinders moet binne ‘n veilige atmosfeer tot emosionele uitdrukking gelei word.
- Die kinders moet voortdurend aangemoedig word om in die vorm van gesproke taal deel te neem aan besprekings in die groep, mits hul reg voel om dit met die groep te deel. Die teendeel moet egter ook gerespekteer word.

- Die navorsers beveel ook aan dat wanneer die tegniek met enige kinders gedoen word, die terapeut met die eerste sessie ‘n voorbeeld van ‘n scrapboek saamvat, sodat die kinders ‘n beter begrip het van wat hul in die terapie te wagte kan wees.
- Scrapbooking is ‘n goeie manier om tot die dieper emosies te kom van kinders wat ‘n ouer aan die dood afgestaan het.

4.3.2 AANBEVELINGS OOR DIE BENUTTING VAN DIE TEMAS

Die volgende aanbevelings is oor die benutting van die temas gemaak. Die temas kan volledig in Addendum B (bladsy 94) gesien word.

- Wanneer die terapeut die temas gebruik, kan die terapeut van die temas na eie diskresie vervang met temas wat meer relevant tot die groep is.
- Die foto’s wat gebruik word in die maak van die scrapboek, kan problematies wees, veral wanneer dit in kinderhuise gebruik word. Aangesien die meeste kinders in ‘n kinderhuis nie oor baie foto’s beskik nie, kan die terapeut die foto’s wat hul wel het vir die kinders fotostateer en die foto’s kan dan oor en oor gebruik word. Daar sal meer klem geplaas kan word op die teken van prente of die maak van prente uit tydskrifte.
- Aangesien musiek in die lewe van die vroeë adolescent belangrik is, beveel die navorsers aan dat dit by meer as een van die temas ingesluit word.
- Dit sal van waarde wees as die terapeut saam met die oorblywende ouer kan werk om die helingsproses met behulp van scrapbooking by die huis voort te sit. Ouers kan betrek word en die hele gesin kan saam aan scrapboeke oor die oorledene werk.
- Die temas van hoop vir die toekoms kan nog uitgebrei word, veral waar kinders voel dat daar nie meer ‘n toekoms vir hul bestaan nie. Die terapeut kan haar eie diskresie hier gebruik.
- Waar kinders in ‘n kinderhuis geplaas word na die afsterwe van een ouer en waar die ander ouer of familie nie in staat is om vir die kinders te sorg nie, kan die tema “wat het verander vandat hy dood is” problematies wees. Die deelnemers aan die studie was van mening dat daar te veel goed

verander het, en dat dit nie soos in die geval van ander kinders, net ‘n pa is wat dood is nie.

4.3.3 AANBEVELINGS VIR VERDERE NAVORSING

Verdere navorsing kan onderneem word deur:

- die tegniek aan terapeute te gee om in die praktyk te benut en die bruikbaarheid daarvan te beskryf en te evalueer;
- groter groepe in die studie te gebruik en uit te vind of daar steeds goeie resultate van kan kom;
- riglyne daar te stel vir terapeute om beter te werk met kinders van alle ouderdomme wat deur die rouproses werk; en
- daar kan ook op die navorsing voortgebou word deur die navorsing toe te pas op kinders van alle kulture en geslagte.

4.4 SAMEVATTING

As volwassenes is die samelewing se eerste reaksie om kinders teen hartseer te beskerm, maar aangesien rou een of ander tyd op elkeen se lewenspad kom, is dit noodsaaklik dat volwassenes kinders eerder help om rou te verstaan as om dit van hul af weg te hou. Enige situasie wat hom daartoe leen, moet gebruik word om die kind van die dood te leer. Kinders moet toegelaat word om deel te neem aan die rituele van die begrafnis en enige vrae en behoeftes van die kind moet op ‘n eerlike en ouderdomsgepaste wyse beantwoord word. Wanneer die teenoorgestelde plaasvind, kan die kind gelaat word met emosies van onsekerheid, angs en skuld, wat die proses van rou kan verleng.

Die gebruik van die scrapboek kan ‘n handige tegniek wees wat die kind kan help om op ‘n konkrete manier al die gebeure rondom die dood van die ouer saam te stel. Gestalt-groepterapie met vroeë adolessente tesame met die benuttingswaarde van scrapbooking as hulpmiddel kan dus beskou word as ‘n effektiewe manier om vroeë adolessente na die dood van ‘n ouer deur die rouproses te begelei.

BRONNELYS

Analysis of the group process using the person-centered approach.

2007. [O]. Beskikbaar:

<http://members.tripod.com/~psychnursing/therapeuticgroup.html>.

Toegang op 23 Oktober 2007.

Blom, R. 2004. *Handbook of Gestalt play therapy. Practical guidelines for child therapists*. Fichardtpark: Druiforma.

Boomer, T. & Morbin, D. 2006. *Cleanline scrapbooking*. Welgemoed: Metz.

Charema, J. 2004. *Theoretical framework and literature review*. Pretoria: Universiteit van Pretoria.

Clarkson, P. 1989. *Gestalt counselling in action*. London: Sage.

Coxon, A.P.M. 2003. *Sorting Data: collection and analysis*.

[O] Beskikbaar:

<http://www.leanyourcompany.com/methods/establishing-a-data-collection-plan>.

Toegang op 23 Oktober 2007.

De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2002. *Research at grass roots. For the social sciences and human service professions*. Pretoria: Van Schaik.

De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2005. *Research at grass roots. For the social sciences and human service professions*. 3de Uitg. Pretoria: Van Schaik.

Dreyer, S.J. 2006. Stigter van Scrap-Thera-P in Suid-Afrika. Persoonlike onderhoud. Pretoria. 15 Januarie.

Engelbrecht, S. 2002. *Die terapeutiese begeleiding van die jong kind in kindersorg wie se ouers op 'n onnatuurlike wyse gesterf het*. Ongepubliseerde M.A.-Verhandeling. Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika.

Forinash, M. 1993. *Phenomenology of music therapy with the terminally ill*. New York: Ann Arbor University Microfilms International.

Fouché, C.B. & Delport, C.L.S. 2002. *Introduction to the research process*. In De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2002. *Research at Grass Roots for the social sciences and human service professions*. 3rd ed. Pretoria: Van Schaik.

Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2005. Introduction to the research process. In De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2005. *Research at Grass Roots. For the social sciences and human service professions*. 3de Uitg. Pretoria: Van Schaik.

Fouché, C.B. 2002a. Problem formulation. In De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2002. *Research at grass roots. For the social sciences and human service professions*. Pretoria: Van Schaik.

Fouché, C.B. 2002b. Research Strategies. In De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2002. *Research at grass roots. For the social sciences and human service professions*. Pretoria: Van Schaik.

Fouché, C.B. 2002c. Writing the research proposal. In De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2002. *Research at grass roots. For the social sciences and human service professions*. Pretoria: Van Schaik.

Gillham, B. 2000. *Case study research methods*. London: Continuum.

Glasscock, G.T. & Rowling, L. 1992. *Learning to grieve: Lifeskills for coping with losses, for high school classes*. Australia: Millennium.

Grobler, H. 2000. *Die terapeutiese begeleiding van die kind na die dood van 'n ouer*. Ongepubliseerde M.A.-Verhandeling. Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika.

Grundling, J. 2004. *Die benutting van Gestalt-groepwerk met verhoorafwagende jeugdiges*. Ongepubliseerde M.A.-Verhandeling. Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika.

Harman, R.L. 1989. *Gestalt therapy with groups, couples and sexually dysfunctional men and dreams*. Springfield: Charles C. Thomas.

Harris, J.B. 2005. *How group therapy works*.

[O] Beskikbaar:

<http://www.123webpages.co.uk/user/index.php?user=mgc&pn=10731>

Toegang op 2006/03/03.

Hattingh, F. 2007. Kundige op die gebied van roubegeleiding. B.A. (MW) (UP) Dipl. Spelterapie. Persoonlike onderhoud. 2 Januarie.

Heegaard, M. 1988. *When someone very special dies. Children can learn to cope with grief*. Minneapolis: Woodland Press.

Hemmings, P. 1995. *Communicating with children through play*. In Pennells, M. & Smith, S.C. (eds.) 1995. *Interventions with bereaved children*. London: Jessica Kingsley.

History of Scrapbooking. 2005.

[O] Beskikbaar:

<http://www.scrapbookers.co.za/index.php>

Toegang op 23 Desember 2006.

Hughes, M. 1995. *Bereavement and support: Healing in a group environment*. Washington, D.C.: Taylor & Francis.

Jupp, V. & Sapsford, R. 2003. *Data Collection and Analysis*

[O] Beskikbaar:

<http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=special>.

Toegang op 17 Oktober 2007.

Kaplan, H.I. & Sadock, B.J. 1998. *Synopsis op psychiatry: Behavioral sciences/clinical psychiatry*. 8ste Uitg. Baltimore: Williams & Wilkins.

Kennedy, A. 1991. *Losing a parent*. New York: Harper San Francisco.

Kübler-Ross, E. 1975. *Death: The final stage of growth*. New Jersey: Prentice-Hall.

Kübler-Ross, E. 1983. *On children and death*. New York: MacMillan.

Louw, D.A., Louw, A.E., & Van Ede, D.M. 2002. *Menslike ontwikkeling*. 3de Uitg. Kaapstad: Kagiso Tersiér.

Louw, D.A., Louw, A.E., & Van Ede, D.M. 2002. *Die neonatale fase en babajare*. In Louw, D.A., Louw, A.E., & Van Ede, D.M. 2002. *Menslike ontwikkeling*. 3de Uitg. Kaapstad: Kagiso Tersiér.

Maycut, P. & Morehouse, R. 2001. *Beginning qualitative research: a philosophic and practical guide*. London: Routledge/Falmer.

McIlwraith, H. 2001. *Coping with bereavement*. Oxford: Oneworld.

Milne, A. 2003. *Counselling*. Chicago: Contemporary.

Monasch, Roeland, Boerma & Ties, J. 2003. *Orphanhood and childcare patterns in sub-Saharan Africa: an analysis of national surveys from 40 countries*.

[O] Beskikbaar:

<http://www.aidsonline.com/pt/re/aids/fulltext>.

Toegang op 10 Maart 2006.

Monroe, B. 1995. *It is impossible not to communicate – Helping the grieving family*. In Pennells, M. & Smith, S.C. (eds.) 1995. *Interventions with bereaved children*. London: Jessica Kingsley.

Moshman, D. 2005. *Adolescent psychological development*. 2de Uitg. New York: Lawrence Erlbaum.

Murphy, K. 2003. *Catering to a Love Affair with the Past*.

[O] Beskikbaar:

http://www.wikipedia.org/wiki/scrapbooking#History_and_overview.

Toegang op: 5 Desember 2006.

Odendaal, F.F. & Gouws, R.H. 2005. *Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal*. 5de Uitg. Kaapstad: Laetitia Botha & Irena Wasserfall.

Oaklander, V. 1988. *Windows to our children: A Gestalt therapy approach to children and adolescents*. New York: The Gestalt Journal.

O'Leary, E. 1992. *Gestalt Therapy: Theory, practice and research*. London: Chapman & Hall.

Pennells, M. & Smith, S.C. (eds.) 1995. *Interventions with bereaved children*. London: Jessica Kingsley.

Plug, C., Louw, D.A., Gouws, L.A. & Meyer W.F. 1997. *Verklarende en vertalende Sielkunde woordeboek*. Johannesburg: Heinemann.

Pugsley, L. & Welland, T. (eds.) 2002. *Ethical dilemmas in Qualitative research*. Londen: Asgate.

Ruane, J.M. 2005. *Essentials of Research Methods: A Guide to social Science Research*. Oxford: Blackwell.

Schaefer, C.E., Hall, T.M. & Kaduson, H.G. 2002. Fifteen effective play therapy techniques. *Professional Psychology: Research and Practice*, 33(6):516.

Schoeman, J.P. 1996. Sensory contact with the child. In Schoeman, J.P. & Van der Merwe, M. 1996. *Entering the child's world: A Play Therapy approach*. Pretoria: Kagiso.

Schoeman, J.P. & Van der Merwe, M. 1996. *Entering the child's world: A Play Therapy approach*. Pretoria: Kagiso.

Shaffer, D.R. 2005. *Social and personality development*. 5de Uitg. Belmont: Thomson Wadsworth.

Smith, A. 2006. Kundige op gebied van scrapbooking. Persoonlike onderhoud. 15 Desember.

Stephenson, F.D. 1978. *Gestalt therapy primer*. Florida: Jason Aronson.

Stokes, J. & Crossley, D. 1995. Camp Winston: A Residential intervention for bereaved children. In Pennells, M. & Smith, S.C. (eds.) 1995. *Interventions with bereaved children*. London: Jessica Kingsley.

Stroebe, M.S., Stroebe, W. & Hansson, R.O. 1993. *Handbook of bereavement*. Cambridge: Cambridge University Press.

Strydom, H. 2002. Ethical aspects of research in the social sciences and the human service professions. In De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2002. *Research at grass roots. For the social sciences and human service professions*. Pretoria: Van Schaik.

Strydom, H. 2002. Information collection: participant observation. In De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2002. *Research at grass roots. For the social sciences and human service professions*. Pretoria: Van Schaik.

Strydom, H. & Venter, L. 2002. Sampling and sampling methods. In De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2002. *Research at grass roots. For the social sciences and human service professions*. Pretoria: Van Schaik.

Strydom, H. 2005. Sampling and sampling methods. In De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L. 2005. *Research at grass roots. For the social sciences and human service professions*. 3de Uitg. Pretoria: Van Schaik.

Swanepoel, A. 2006. *Exploring community volunteers' use of the memory box making technique to support coping with HIV and AIDS*. Ongepubliseerde M.A.-Verhandeling. Pretoria: Universiteit van Pretoria.

Taylor, M. 2006. *The history of scrapbooking*.

[O] Beskikbaar:

www.scrapbooks.com/History.php.

Toegang op 5 Desember 2006.

Thom, D.P., Louw, A.E., Van Ede, D.M. & Ferns, I. 2002. *Adolescensie*. In Louw, D.A., Louw, A.E., & Van Ede, D.M. 2002. *Menslike ontwikkeling*. 3de Uitg. Kaapstad: Kagiso Tersiér.

Thomson, C.L. & Rudolph, L.B. 2000. *Counselling children*. 5de Uitg. California: Brooks-Cole.

Trochim, M.K. 2006. *Social research methods*.

[O] Beskikbaar:

<http://www.socialresearchmethods.net/kb/design.php>.

Toegang op 07 Oktober 2007.

Van As, Y. 2005. *'n Gestalt-tegniek om die kind wat verlies ervaar te begelei*. Ongepubliseerde M.A.-Verhandeling. Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika.

Von Wielligh, B. 2006. *Die herskepping van lewensdrome na 'n verlies: 'n Gestalt-perspektief*. Ongepubliseerde M.A.-Verhandeling. Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika.

Whitley, B.E. (jr.) 2002. *Principles of research in behavioral science*. New York: McGraw-Hill.

Ward, B. (red.) 1996. *Good grief: exploring feelings, loss and death with over elevens and adults. A holistic approach*. 2de Uitg. Londen: Jessica Kingsley.

Waskett, D.A. 1995. *Chairing the child – A seat of bereavement*. In Pennells, M. & Smith S.C. (red.) 1995. *Interventions with bereaved children*. London: Jessica Kingsley.

Wolfe, B. 1995. *Group interventions with bereaved children, five to seventeen years of age*. In Pennells, M. & Smith, S.C. (red.) 1995. *Interventions with bereaved children*. London: Jessica Kingsley.

ADDENDA

ADDENDUM A

TOESTEMMINGSBRIEF (aangepas uit ‘n voorbeeld uit van As (2005:107)).

Hiermee gee ek, ... die ondergetekende ouer/voog, toestemming dat me. T. Hamman die terapeutiese inhoud van sessies met my kind ..... vir navorsingsdoeleindes benut.

Ek verstaan dat hierdie inhoud slegs vir die skryf van haar verhandeling gebruik sal word, dat konfidensialiteit ‘n hoë prioriteit is en dat ‘n skuilnaam gebruik sal word om my kind se identiteit te beskerm.

Geteken:

.....

.....

Ouer/Voog se handtekening

Datum

.....

Me. T. Hamman

ADDENDUM B

TEMAS (geneem en aangepas: (Heegaard 1988) asook ander onbekende auteurs).

EK ONTHOU ...

Foto van die een wat dood is ...
Sy was belangrik vir my, omdat ...
My gunsteling herinnering van haar ...
Sy het vreeslik gehou van ...
Sy het geruik soos ...
Ek onthou hoe haar klere gelyk het ...
Sy het gevoel soos ...

GEBEURE RONDOM DIE DOOD ...

Ek onthou die dag toe sy dood is ...
Sy is dood, omdat ...
Die begrafnis ...

EMOSIES RONDOM DIE GEBEURE ...

Dinge wat verander het vandat sy dood is ...
Ek ervaar verskillende emosies ... “color your life” (skuld, pyn en verdriet, bangheid, moedeloosheid, woede, dankbaarheid, liefde ...)
Your feelings are special to you ...

HOOP VIR DIE TOEKOMS ...

Al die mense wat vir my omgee ... (jou wêreld)
Ek kan ook vir ander mense omgee ...
Ek kan steeds gelukkig wees en pret hê ...
Die pad vorentoe ...
Soms as ek haar mis, kan ek ... doen om nader aan haar te voel

ADDENDUM C

MY ONDERSTEUNENDE VERHOUDINGS (geneem en aangepas uit:
(Glasscock & Rowling, 1992))

1. Ek hou die meeste daarvan om saam met ..... te wees.

2. Ek voel die naaste aan .....

3. Ek deel die meeste my probleme met .....

4. Die mens wat my die meeste gerusstel .....

5. Die rede hoekom ek nie maklik met ander mense deel nie .....

.....

.....

.....

.....

6. Wat ek kan doen om ondersteunend vir ander mense te wees .....

.....

.....

.....

.....

7. Ek dink ek ondersteun mense op die maniere:

MENSE

MANIERE

8. Die dinge wat ek kan verander van ondersteuning ontvang en gee .....

.....

.....

.....

.....

ADDENDUM D

COLOR YOUR LIFE (Hall, Schaefer en Kaduson 2002:516):

Terapeutiese rasional

Die tegniek bied kinders ‘n nie-bedreigende, konkrete manier om verskillende affektiewe state te bespreek.

Beskrywing van die tegniek

Benodigdhede: kleurkryte of verf, papier.

Die kind kies kleure wat sy wil gebruik en assosieer emosies met sekere kleure. Die kind word dan die geleentheid gegun om die papier te vul met die kleur-emosie kombinasies wat hul voel hul lewens verteenwoordig.